

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja õppetool

Maarika Tomingas

**Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne
ning nende pöördumised ÜRO poole**

Bakalaureusetöö

Juhendajad: dots Jaak Valge
dots Tõnu Tannberg

Tartu 2011

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Teisitimõtlemine Nõukogude Liidus 1960. aastate teisest poolest kuni 1970. aastate alguseni.....	8
1.1. Teisitimõtlemine Vene NFSV-s.....	8
1.2. Vastupanuliikumine Lätis ja Leedus.....	12
2. Vastupanuliikumine Eestis alates 1960. aastate lõpust kuni 1970. aastate keskpaigani	15
2.1. Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liit ja Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine	15
2.2. Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne	18
3. Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde memorandum ÜRO Peaassambleele ja kaaskiri ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile.....	24
3.1. Memorandumi ja kaaskirja koostamine	24
3.2. Pöördumiste läände jõudmine ning aktsiooni tähtsus	28
Kokkuvõte.....	32
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	35
Summary.....	39
Lisad	42

Sissejuhatus

1918. aastal saavutatud Eesti omariiklus sai püsida kuni Teise maailmasõjani, mil suurriikide agressiivne välispoliitika viis riigi iseseisvuse kaotuseni. Peagi pärast seda, kui Nõukogude Liit oli 1940. aastal Eesti okupeerinud, algas vastupanu võõrvõimule ning vastavalt vabadusvõitluse erinevatele vormidele on see tinglikult periodiseeritud järgnevalt:

- 1) relvastatud opositsioon 1940-1953;
- 2) põrandaalused noorteorganisatsioonid 1944-1962;
- 3) demokraatlikud liikumised 1968-1975;
- 4) avalike aktsioonide ajastu 1977-1985;
- 5) üldrahvalik liikumine 1987-1991.¹

Sõjajärgsetel aastatel kujuneski Nõukogude Liidu üheks suurimaks siseriiklikuks väljakutseks võitlus vastupanuliikumisega, mille kiire mahasurumine oli oluline mitmetel põhjustel. Maailmale oli vaja demonstreerida NSVL-i ühtsust. Samuti nähti opositsioonis takistust nende alade sovetiseerimisel ning territooriumi kontrollimisel.² Kuid võimude lootused likvideerida vastupanu kiiremas korras ja lõplikult ei täitunud – see jäi püsima kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni.

Eesti vastupanuliikumisest Nõukogude perioodil on kirjutatud nii üldkäsitlusi kui ka kitsamatele teemadele keskendatud uurimusi. 1960. aastate lõpul tegevust alustanud demokraatlike liikumisi on seni aga üsna vähe uuritud. Eesti Demokraatlikust Liikumisest (EDL) ja Eesti Rahvusrindest (ERR) võib lugeda Viktor Niitsoo raamatust „Vastupanuliikumine 1955-1985“. Ehkki teoses on mitmeid ebatäpsusi, oli see oma ilmunishetkel teedrajavaks kirjutiseks.³ Arvo Pesti 2009. aasta lõpus publitseeritud teose eeliseks on kasutatud KGB arhiivimaterjalide rohkus. Autor on andnud lühiülevaate Eesti vastupanuliikujate kriminaalajadest ja Nõukogude Liidu teisitimõtlemisest 1970ndatel ning 1980ndatel.⁴ Jaak Pihlau on kirjutanud ajakirja „Tuna“ mitmetes numbrites demokraatlikest liikumistest ning nende kontaktidest

¹ V. Niitsoo. Vastupanu. 1955-1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 8; Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 376-384.

² T. Tannberg. Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel. – Akadeemia 2005, nr 3, lk 554.

³ V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985.

⁴ A. Pesti. Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972-1987. Tallinn: Riigiarhiiv, 2009.

läänega aastatel 1970-1985.⁵ Töö puudusena saab välja tuua mõningaid faktivigu, kuid üldiselt annavad Pihlau artiklid hea ülevaate Eesti demokraatlikest liikumistest. Senini ühe põhjalikuma uurimuse EDL-st ja ERR-st on kirja pannud Mait Raun.⁶

Väliseesti autoritest⁷ on EDL-i ja ERR-i tegevust põgusalt maininud või lühidalt käsitletud näiteks Toivo Ülo Raun⁸, Rein Taagepera⁹ ja Rootsisis resideerinud Andres Küng¹⁰, kes on pikemalt kirjutanud demokraatide protsessist.¹¹ Trükis ilmunud kirjanduse peamise tuumiku moodustavadki eestlaste ning väliseestlaste uurimused.

Välisautoritest saab esile tõsta Ljudmila Alekseejevat, kelle monograafia Nõukogude Liidu teisitimõtlemisest oli ilmunishetkel teedrajav.¹² Eesti Rahvusrindest ja Eesti Demokraatlikust Liikumisest on teoses juttu väga lühidalt. Esile on toodud vaid EDL-i ja ERR-i põrandaalused väljaanded, välja on aga jäetud liikumiste tegevus ja eesmärgid.

Käesolevas töös tuleb vaatluse alla Eestis 1968. aastal loodud põrandaaluste organisatsioonide tegevus. Eesmärgiks on tuua selgust Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde nimel ÜRO Peassambleele adresseeritud memorandumini ning ÜRO toonasele peasekretärile Kurt Waldheimile läkitatud kaaskirja koostamise asjaoludes, välja selgitada nende teekond läände ja püüda anda hinnang toona toimunule – millised olid EDL-i ja ERR-i prioriteedid ja tegevuskavad seoses pöördumistega ning mis tähtsus kogu aktsioonil laiemalt oli. Üheski varasemas uurimuses sellist probleemipüstitust ei ole. See saigi töö teema valikul otsustavaks.

Asjaosaliste vaatenurki toimunud võib leida trükis avaldatud mälestustest ja meenutustest. Sergei Soldatovi poolt on ilmunud nii eesti- kui ka venekeelseid

⁵ J. Pihlalu. Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970-1985 I-VI. – Tuna 2004, nr 2, lk 70-79 – Tuna 2005, nr 3, lk 89-94.

⁶ M. Raun. Eesti demokraatlik liikumine ja Eesti Rahvusrinne. Dokumenteeritud tagasisivaade. – Akadeemia 2002, nr 6, lk 1131-1155, nr 7, lk 1366-1391.

⁷ Väliseestlaste uurimuste puudusena on välja toodud nende liigset toetumist Nõukogude allikatele. Ka on mitmetes töödes väidetud, et pärast relvastatud võitluse mahasurumist vastupanu valitsevale režiimile Eestis ei eksisteerinud ning seda kuni demokraatlike liikumiste tekkimiseni 1960. aastate lõpul. (V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 10). Sellist arvamust soosis võimude soov jätta mulje, et Eestis ollakse võõrrežiimi valitsemisega rahul.

⁸ T. U. Raun. Estonia and the Estonians. Stanford: Hoover Institution Press, 2001.

⁹ R. J. Misiūnas, R. Taagepera. Balti riigid: sõlтеаastad 1940-1990. Tallinn: Koolibri, 1997; A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR. Edited by Tõnu Parmin, Elmar Järvesoo. Boulder: Westview Press, 1978.

¹⁰ A. Küng. A dream of freedom: four decades of national survival versus Russian imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940-1980. Cardiff: Boreas, 1980.

¹¹ Kohtuprotsess Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise, Eesti Rahvusrinde ja Eesti Demokraatliku Liikumise liikmete üle 1975. aastal.

¹² Л. Алексеева. История инакомыслия в СССР: новейший период. Вильнюс - Москва: Весть, 1992.

kirjutisi.¹³ Tunne-Välto Kelam on memorandumid ja kaaskirja koostamisest kõnelenud usutluses Urmas Otile.¹⁴ Viimase meenutusi saab lugeda ka Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) 10. aastapäeva konverentsi kogumikust.¹⁵ Sealsamas on avaldatud Kalju Mätiku mälestused ÜRO-le saadetud memorandumist.¹⁶ Ajakirjas „Tuna“ ja kogumikus „ERSP aeg“ on toimunud sündmustest omapoolse ülevaate andnud Mati Kiirend.¹⁷

Lisaks eelpool viidatud uurimustele ja allikatele on käesolevas töös kasutatud ka arhiivimaterjale, mis on kättesaadavad Riigiarhiivis. Esiletõstmist väärib on fond kuuekümnend ühest kohtutoimikust, mis on koostatud 1974. aasta detsembris KGB poolt algatatud kriminaalasja nr 163-74 põhjal.¹⁸ Nendes toimikutes leidub suurel hulgal Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde programmdokumentide tekste, ülekuulamisprotokolle, läbiotsimistel leitud esemete loetelusid ja trükimasinate ekspertiise.

Seetõttu, et ainult arhiivimaterjalide või kirjatrukis ilmunud meenutuste abil polnud võimalik sündmustes selgust saada, on pöördutud mõnede asjaosaliste poole. Väärtuslikku ainet andsid vestlused Kalju Mätiku ja Ants Tomsoniga ning e-kirjavahetus Mati Kiirendi ja Thomas Vagaga. Ka oli abiks veebikeskkonnast kättesaadav asjaosaliste poolt loodud nn Musta Kassi Fondi Arhiiv (MKFA), kuhu on kogutud mälestused, KGB poolt avastamata jäänud materjalid ning EDL-i ja ERR-i põhidokumendid.¹⁹

Töös kasutakse mõisteid nagu „vastupanuliikumine“ ja „teisitimõtlemine“ sünonüümidega. Siinkirjutaja silmis tähistavad need mittenõustumist ja rahulolematust valitseva režiimiga ning püüdlusi selle vastu võidelda.²⁰ Terminit „teisitimõtletaja“ on üldiselt peetud üsna ebaõnnestunuks. Teisitimõtletajad Nõukogude Liidus – sealhulgas

¹³ Näiteks S. Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes. Tallinn: West-Ost Renaissance, 2002.

¹⁴ T. Kelam. Eluloointervjuu. Valik artikleid ja esinemisi. Tallinn: Se&Je, 1999.

¹⁵ T. Kelam. Taotlused okupeeritud Eesti riikliku sõltumatuse taastamiseks rahvusvahelise õiguse alusel (1972-1991). Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsi matrejalid. Tallinn: Ortwil, 1999, lk 15-23.

¹⁶ K. Mätik. Kommentaar Eesti teisitimõtletajate poolt ÜRO Peaassambleele saadetud memorandumile. Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsi matrejalid. Tallinn: Ortwil, 1999, lk 59-60.

¹⁷ M. Kiirend. „Must kass“ 25 aastat hiljem. – Tuna 1999, nr 3; M. Kiirend. ERSP – demokraatlike liikumiste järjepidevuse kandja. – ERSP aeg. Tallinn: MTÜ Magna Memoria, 2008, lk 24-39.

¹⁸ Kriminaalasi nr 163-74. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079.

¹⁹ <http://www.mustkass.kongress.ee/> (20.04.2010).

²⁰ Siinkohal ei ole vahet tehtud erinevatel vastupanuvormidel.

Eesti NSV-s – olid need, kes ei mõelnud nagu „mõistlikud“ kodanikud. Tegelikult ei erinenud nad ülejäänud ühiskonnast kuidagi, sest nende vaateid jagasid paljud. Teisitimõtlejate eripärana saab välja tuua üldsusele suunatud tegutsemist – nad julgesid mõeldut avalikult välja öelda.²¹

Dissidentluse²² täpsel defineerimisel ja piiritlemisel ei ole uurijate seas küll üksmeelt, kuid valdavalt on mõistet kasutatud 1960. aastate keskpaigas NSV Liidus alguse saanud inimõigusliikumise kohta. Liikumise eesmärgiks ei olnud kehtiva korra kukutamine, vaid nõukogude süsteemi parandamine ja reformimine, et muuta see nii-öelda inimnäolisemaks.²³ Täpsemalt on dissidentluse algust seostatud kirjanike Juli Danieli ja Andrei Sinjavski arreteerimisega 1965. aastal süüdistatuna nõukogudevastase kirjanduse avaldamises välismaal.²⁴ Sama aasta detsembri alguses toimus Moskvas nende kaitseks meelevaieldus, kus nõuti muuhulgas inimõiguste järgimist. Tegu oli esimese taolise demonstratsiooniga NL-s, mille organiseerijaks oli Aleksandr Jessenin-Volpin. Teda on peetud üheks esimeseks inimeseks NL-s, kes rõhutas, et on vajalik täita NSV Liidu seadusi nii, nagu nad on kirjas, mitte nii nagu tahavad juhid.²⁵ Dissidendid avaldasid võimudele survet, soovides, et olemasolevaid seadusi, rahvusvahelisi leppeid ning kodaniku- ja inimõigusi järgitaks.²⁶

Siinkirjutaja nõustub Viktor Niitsoo arvamusega, et ei ole täpne nimetada Eestis tegutsenud vastupanuliikujaid dissidentideks.²⁷ Viimaste eesmärk ei olnud süsteemi

²¹ P. Kaasik, K. Piirimäe. Avalik vastupanu ja Hirvepark. – Hirvepark 1987: 20 aastat kodanikualgatusel, mis muutis Eesti lähiajalugu. Peatoim Tõnu Tannberg. Tallinn: Kultuuriselts Hirvepark, 2007, lk 10.

²² Mõiste on tulnud ladinakeelsest sõnast dissidens, mis tähendas mittenõustumist ja teisitimõtlemist kiriklikes asjades. Dissident oli isik, kes kaldus kõrvale kiriku õpetustest. Alates 20. sajandist on terminit hakatud kasutama peamiselt poliitilises kontekstis. Vt: Online Etymology Dictionary. <http://www.etymonline.com/index.php?search=dissident&searchmode=none> (27.04.2010); Cambridge Dictionaries Online. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/dissident> (10.03.2011).

²³ Inimnäolise sotsialismi idee oli hakanud levima Praha kevadega. Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei juht Alexander Dubček lootis uuendada Nõukogude süsteemi seesmiselt. Eesmärgiks oli kogu poliitilise korra reformimine parandamiseks ja tugevdamaks ühiskondlikku korda. (R. Sakwa. The Rise and Fall of the Soviet Union 1917-1991. London; New York : Routledge, 1999, p. 367).

²⁴ A. Brown. Kommunismi tõus ja langus. Tallinn: Varrak, 2011, lk 473.

²⁵ J. Keep. Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945-1991. Oxford; New York: Oxford University Press, 1995, p. 179; A. Brown. Kommunismi tõus ja langus, lk 473.

²⁶ R. Scruton. The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2007, p. 189.

²⁷ Eesti teisitimõtlejaid on dissidentideks nimetanud näiteks Arvo Pesti ja Enn Tarvel. A. Pesti. Dissidentlik liikumine, lk 28-30; E. Tarvel. Ülevaade Eesti lähiajaloo 1939-1991. <http://www.okupatsioon.ee/1940/koikfreimid.html> (10.03.2011).

kukutamine, vaid demokratiseerimine. Eesti teisitimõtlejate sooviks oli kodumaa iseseisvuse taastamine, mitte valitseva režiimi parandamine.²⁸

Käesolev töö on jaotatud kolmeks osaks. Esimeses peatükiks antakse lühiülevaade Nõukogude Liidu teisitimõtlemisest 1960. aastate kesksaigast kuni 1970. aastate alguseni. Juttu tuleb Vene NFSV-st ning kahest Balti liiduvabariigist – Lätist ja Leedust. Teises peatükis vaadeldakse Eesti põrandaaluseid demokraatlikke liikumisi ja nende tegevust alates 1960ndate teisest poolest. Mõlema peatüki mõte on anda üldisemat taustainfot Vene, Läti, Leedu ja Eesti teisitimõtlemisest. Töö kolmandas peatükis uuritakse Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde nimel ÜRO-le saadetud memorandumi ning kaaskirja koostamislugu ja läände saatmist. Mõlemad pöördumised on ära toodud töö lisades.

²⁸ V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 121-122.

1. Teisitimõtlemine Nõukogude Liidus 1960. aastate teisest poolest kuni 1970. aastate alguseni

1.1. Teisitimõtlemine Vene NFSV-s

1964. aastal sai Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei (NLKP) juhiks Leonid Brežnev, kelle võimuloleku ajal hoogustus nii avalik kui ka põrandaalune režiimivastane tegevus. Samuti intensiivistus võitlus teisitimõtlejatega, keda leidis nii suurlinnades kui provintsiipiirkondades.²⁹

Opositsioon Vene Nõukogude Föderatiivses Sotsialistlikus Vabariigis (NFSV) oli mitmetahuline, sest üksteisest erineti nii vaadete kui ka eesmärkide poolest. 1960ndate aastate keskpaigast alguse saanud dissidentliku liikumise sooviks oli rahvusvaheliste lepete, seaduste, inimõiguste ja kodanikuvabaduste järgimine ning täitmine võimude poolt.³⁰ Rahulolematusega paistis silma ka Nõukogude Liidu juudi kogukond. Inspireerituna edust, mis saatis Iisraeli 1967. aastal peetud kuupäevases sõjas Araabia riikidega, hakkasid juudid valitsuselt petitsioonidega nõudma luba emigreeruda Iisraelisse.³¹ Ka toetas suur osa juutidest valitsemissüsteemi üldist reformimist.³²

Samuti hakkasid Brežnevi ajal järjest enam esile kerkima mitmesugused rahvuslikud vaated. Leidus vene natsionaliste, kes ülistasid NSV Liitu kui üliiriiki, kuid oli ka neid, kes pidasid Nõukogude Liitu liialt rahvusvaheliseks ja kelle arvates pöörati liiduvabariikidele põhjendamatult palju tähelepanu. Suur hulk vene rahvuslastest kommuniste oli vastu nii lääne mõjudele kui ka internatsionalismile. NLKP liikmeid on vastavalt nende vaadetele jagatud nn. vene parteiks ja läänlasteks, kellest viimati

²⁹ Eriti aktiivne teisitimõtlejatega võitleja oli Juri Andropov, kellest sai KGB juht 1967. aastal. (The Cambridge History of Russia. Volume III. The Twentieth Century. Ed. R. G. Suny. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 295-296, 298-299). Võimud rakendasid võitluses opositsiooniga üsna karme meetodeid, näiteks saadeti psüühiliselt terveid inimesi psühhiaatriaiglatesse sundravile. (R. G. Suny. The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States. New York; Oxford : Oxford University Press, 2011, p. 459; A. Pesti. Dissidentlik liikumine, lk 15).

³⁰ Üheks silmapaistvamaks Nõukogude Liidu inimõiguslaseks oli Anatoli Martšenko, kes veetis sunnitöölaagrites aastaid ning suri 1986. aastal vangistuses näljastreigi tagajärjel. Tema läbielamistest vangistuses võib lugeda raamatust „My Testimony“. London: Pall Mall Press, 1969.

³¹ Nõukogude Liidus süvenev antisemitism tähendas juutidele muuhulgas takistusi teatud töökohtade, nagu näiteks KGB ja partei kõrgematesse ametitesse, saamisel. (R. G. Suny. The Soviet Experiment, p. 458).

³² A. Brown Kommunismi tõus ja langus, lk 475, 477.

mainitud pooldasid tihedamat suhtlemist välisriikidega.³³ Nii mõnedki vene rahvuslased seostasid enda patriootlikke tundeid aga religioossusega, heites võimudele ette vene õigeusklike ja teiste kristlaste tagakiusamist.³⁴ Samuti võis natsionalismi ilminguid märgata kirjanike nostalgilistes töödes, mis idealiseerisid vene talupoegi ja igatsesid tagasi varasemat külaelu.³⁵

Kõiki vene rahvuslasi püüdis ühendada aastatel 1971-1974 ilmunud põrandaalune ajakiri „Veetše“ (Веche), mille peamiseks eestvedajaks oli ajaloolane Vladimir Ossipov.³⁶ Väljaandes kirjutati peamiselt vene õigeusust ja rahvuslikust kultuurist. Üldiselt rõhuski ajakiri patriotismile ja läänevastasusele, olles selgelt mõjutatud slavofiilsetest ideedest. Siiski seatud sihti – vene rahvuslaste ühendamine – „Veetše“ ei saavutatud.³⁷

Läänes pälvisid rohkem tähelepanu need teisitimõtledjad, kes nõudsid kodanikuvabaduste ja inimõiguste täitmist.³⁸ Samuti kogusid enam tuntust teadlased või mõne muu valdkonna loomeinimesed. Näiteks said välismaal suurema tähelepanu osaliseks tuumafüüsik Andrei Sahharov ja kirjanik Aleksandr Solženitsõn. Maailmavaatelt erinesid nad üksteisest märkimisväärselt. Kui Sahharov suhtus soosivalt parlamentaarse demokraatia arendamise ja läänega kontaktide loomisse, siis Solženitsõn, keda on liigitatud vene rahvuslaste hulka, eelistas näha lääne poliitilise süsteemi ignoreerimist.³⁹

1968. aasta suvel levis läänes ja Nõukogude Liidus Sahharovi poolt kirja pandud „Mõtisklusi progressist, rahumeelsest kooseksisteerimisest ja intellektuaalsest vabadusest“, mis rõhutas demokraatiseerimise vajalikkust Nõukogude ühiskonnas ning tundis muret võimaliku ülemaailmse tuumakatastroofi pärast.⁴⁰ Sahharov lootis lepitada Nõukogude Liidus ja lääneriikides elavaid inimesi. Siiski on tema tööle on ette heidetud

³³ Läänlaste eestseisjaks on peetud Juri Andropovit, kes ise ei olnud kunagi külastanud ühtegi mittekommunistliku lääneriiki, kuid kes suhtus küllaltki soosivalt institutsioonidesse, mis omasid kontakte välismaailmaga, nagu näiteks Brežnevi ajal asutatud Ameerika Ühendriikide instituut. (A. Brown. Kommunismi tõus ja langus, lk 477)

³⁴ Nende rahvuslaste hulka kuulus näiteks kirjanik Aleksandr Solženitsõn. (Samas.)

³⁵ R. G. Suny. The Soviet Experiment, p. 459

³⁶ Ossipov oli rahvusluse enda jaoks avastanud alles 1960ndatel. Enne seda, nii on ta ise väitnud, oli ta hoopiski lääne austaja. D. P. Hammer. Vladimir Osipov and the Veche Group (1971-1974): A Page from the History of Political Dissent. – Russian Review. Vol. 43, No. 4, Oct., 1984, p. 360.

³⁷ Samas, pp. 355, 363.

³⁸ A. Brown. Kommunismi tõus ja langus, lk 475.

³⁹ J. Krieger. The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 791.

⁴⁰ J. Keep. Last of the Empires, p. 180.

liigset naiivsust, sest kirjutises tuleb esile Sahharovi arvamus, nagu suudaks teaduslik eliit üksi lahendada kõige keerulisemaidki globaalseid probleeme.⁴¹

Solženitsõni ideedes on nähtud 19. sajandi slavofiilidele omaseid jooni, sest sarnaselt neile pidas ka tema oluliseks vene õigeusku, eripärast minevikku ning oli vastu läänelikele reformidele.⁴² Solženitsõni arvates oligi Venemaa probleemide põhjus lääs, täpsemalt sealne (massi)kultuur, poliitiline korraldus ja majandussüsteem. Kuigi Solženitsõn tunnustas Nõukogude liiduvabariikide soovi iseseisvuda⁴³, ei pidanud ta õigeks Ukraina ja Valgevene lahkulöömist Venemaast. Tema arvates oli tegu põliste vene aladega ja nii pidigi jääma. Ehkki nii Sahharov kui ka Solženitsõn pidasid oluliseks inimõigusi, oli neil erinev nägemus riigi juhtimisest. Sahharov oli vastu KP-i ainuvõimule, samas Solženitsõn toetas kommunistlikku valitsust.⁴⁴

Võimueliidi mõningase, kuid varjatud toetuse pälvis ajaloolane Roi Medvedev⁴⁵, kes oli mentaliteedilt täielikult stalinismivastane, ent idealiseeris Leninit ja pooldas demokraatlikku sotsialismi. Medvedevi 1970. aastate alguses ilmunud raamat „Let History Judge“ andis kritiseeriva ülevaate Stalinist ja stalinismist.⁴⁶ Ka kirjutas Medvedev kaasaegsest nõukogude poliitikast. Teavet sai ta peamiselt temasse sõbralikumalt suhtuvatelt parteiaparaadi töötajatelt. Kuigi Medvedevi suhted võimudega ei olnud nii vaenulikud kui näiteks Sahharovil ja Solženitsõnil ning teda koheldi mitmetest teistest teisitimõtlejatest leebemalt, pidas KGB, eesotsas Andropoviga teda siiski ohtlikuks.⁴⁷

Vastureaktsioonina tugevnevale tsensuurile ning pealetungivale tagurlusele sai aina laialdasema leviku samizdat ja tamizdat. Samizdat oli kirjandus, mida ise sõltumatult publitseeriti ja käest-kätte paberil või fotokoopiatena levitati.⁴⁸ Samizdatina

⁴¹ J. Bergman. *Meeting the Demands of Reason: The Life and Thought of Andrei Sakharov*. Ithaca: Cornell University Press, 2009, p. 263.

⁴² J. Krieger. *The Oxford Companion*, p. 782.

⁴³ Ta arvas, et Venemaa peakski end lahutama teistest rahvustest ja arendama endale ainuomast kultuuri ning poliitilist süsteemi. (D. G. Rowley. *Aleksandr Solzhenitsyn and Russian Nationalism*. – *Journal of Contemporary History*. Vol. 32, No. 3, Jul. 1997, p. 327).

⁴⁴ Samas, pp. 323-324.

⁴⁵ Medvedev oli KP liberaalsema suuna esindaja. (R. G. Suny. *The Soviet Experiment*, p. 456).

⁴⁶ Teos ilmus ajal, mil püüti Stalini avalikku kritiseerimist vaigistada. (R. Service. *Seltsimehed: maailma kommunismi ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2010, lk 384).

⁴⁷ A. Brown. *Kommunismi tõus ja langus*, lk 474.

⁴⁸ A. A. Yakushev. *The Samizdat Movement in the USSR: A Note on Spontaneity and Organization*. – *Russian Review*, Vol. 34, No. 2 (Apr., 1975), p. 188.

ilmus nii belletristikat kui ka poliitilisi tekste.⁴⁹ Tamizdat oli aga läänes publitseeritud kirjandus: käsikirjad toimetati riigist välja, trükiti välismaal ning seejärel saadeti tagasi Nõukogude Liitu.⁵⁰ Põrandaalune kirjandus (raamatud, perioodilised väljaanded, esseed, artiklid jne) ilmuski samizdati või tamizdatina.

1960. aastate teisel poolel tekkis Venemaal termin „podpisanat“⁵¹, mis sai alguse seoses kirjanike Sinjavski ja Danieli vahistamisega 1965. aasta lõpus, mil hakati korjama allkirju nende kaitseks. Podpisanantide allkirjastatud pöördumised olid protestimisvahendiks ning pidid näitama rahva seas valitsevat rahulolematust. Alguses adresseeriti kirjad erinevatele kohalikele võimuesindajatele, kuid kuna see tulemust ei andnud, hakati pöördumisi kirjutama rahvusvahelistele organisatsioonidele. Nende abil loodeti võime korrale kutsuda, et riigiks hakataks järgima inimõigusi ja kodanikuvabadusi.⁵²

1968. aasta aprillis alustas Moskvas ilmumist aga üks olulisemaid põrandaaluseid ajakirju „Jooksvate sündmuste kroonika“ (Хроника текущих событий), mille esimesed numbrid sisaldasid peamiselt ülevaateid teisitimõtlejate kohtuprotsessidest ja rahvusvähemuste ning usklikte tagakiusamistest. Põhieesmärgiks oli koondada materjale inimõiguste rikkumisest Nõukogude Liidus.⁵³ „Jooksvate Sündmuste Kroonika“ ilmus perioodilise väljaandena enam kui kümne aasta vältel ning jõudis ka lääne lugejateni.⁵⁴

1970. aasta novembris moodustati Moskvas eesotsas füüsik Valeri Tšalidzega Inimõiguste Komitee, mida on loetud esimeseks avalikuks dissidentlikuks rühmaks. Komitee eesmärgiks oli uurida ja avaldada teateid inimõiguste rikkumistest ning anda abivajajatele juriidilist nõustamist.⁵⁵ Samuti loodeti koostöös võimudega luua

⁴⁹ Samizdati algus jääb 1950. aastate algusesse, kõrgaeg oli 1960. aastate lõpust kuni 1980. aastate teise pooleni. (A. Komarovi. The Material Existence of Soviet Samizdat. *Slavic Review*, Vol. 63, No. 3 (Autumn, 2004), pp. 597-598).

⁵⁰ J. Benatov. Demystifying the Logic of Tamizdat: Philip Roth's Anti-Spectacular Literary Politics. – *Poetics Today*, Vol. 30, NO. 1, Publish and Perish: Samizdat and Underground Cultural Practices in the Soviet Bloc (II) (Spring, 2009), p 108.

⁵¹ Termin tähistas allakirjutajat ehk isikut, kes oli pannud enda signatuuri pöördumisele. (M. Raun. Eesti Demokraatlik Liikumine nr 6, lk 1134).

⁵² Rahvusvaheliseks muutus aktivistide tegevus 1960. aastate lõpus. (J. Keep. Last of the Empires, p. 179).

⁵³ Kümme aastat hiljem alustas Eestis ilmumist põrandaalune väljaanne „Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis“, mis püüdis samuti anda ülevaadet kohalikest inimõiguste rikkumistest. Lisaks avaldati seal näiteks poliitvangide tutvustusi ja artikleid teisitimõtlejalt.

⁵⁴ J. Keep. Last of the Empires, p. 178.

⁵⁵ Samas, p. 179.

inimõiguste kaitseks teoreetilised lähtekohad, mida saaks rakendada sotsialistlikus ühiskonnas. Võimud sellisest ühistevusest siiski huvitatud ei olnud.⁵⁶

Leningradis pälvis suuremat tähelepanu 1964. aastal vahistatud noore poeedi Jossif Brodski kohtuprotsess, keda süüdistati tööpõlgurluses. Tema kaitseks astusid välja nii vene kui välismaa kirjandustegelased.⁵⁷ Samuti loodi samal aastal Leningradis rahvuslikult meelestatud salaorganisatsioon Ülevenemaaline Sotsiaalkristlik Rahva Vabastamise Liit (VSHSON), mille eesmärgiks oli luua uus õigeuskliku ühiskonna mudel. VSHSON pidas oluliseks kristlikku sotsialismi, mis pidi pakkuma alternatiivi kommunismile ja kapitalismile. Nende ideoloogia oli tavatu, sest suurem osa tollaegsetest teisitimõtlejatest tegeles peamiselt marksismi-leninismi kritiseerimise ja inimnäolise sotsialismi nõudmisega, kuid nemad lootsid rakendada kristlikku eetikat sotsialistlikus ühiskonnas.⁵⁸

Arvo Pesti on nimetanud dissidentlust Vene NFSV-s peamiselt intelligentsi vastuhakuks valitsevale võimule.⁵⁹ Esialgu oli töölispositsioon tõesti küllaltki vähene, kuid ajapikku see siiski muutus. Ka jõudsid inimesed režiimivastase tegevuseni erinevatel põhjustel: neid oli vahistatud mõne tühise asja pärast, lähedased olid hukkunud või asumisele saadetud, mõnele hakkas lihtsalt vastu võimude poliitika, tegutsemisvahendid ja kogu poliitiline süsteem tervikuna.⁶⁰

1.2. Vastupanuliikumine Lätis ja Leedus

Sarnaselt vene dissidentidele nõudsid ka Läti ning Leedu teisitimõtled Nõukogude Liidult rahvusvahelistest lepetest, inimõigustest ning seadustest kinnipidamist. Läti ja Leedu teisitimõtlejate peamine eesmärk oli aga kodumaa iseseisvuse taastamine.⁶¹ Ka

⁵⁶ A. Pesti. Dissidentlik liikumine, lk 14.

⁵⁷ R. G. Suny. The Experiment, p. 457.

⁵⁸ A. Pesti. Dissidentlik liikumine, lk 22.

⁵⁹ Samas, lk 19.

⁶⁰ J. Keep. Last of the Empires, pp. 173, 175.

⁶¹ D. Bleiere jt. History of Latvia: the 20th Century. Riga: Jumava, 2006, p. 368; Z. Kiaupa. The History of Lithuania. Vilnius: Baltų lankos, 2005, p. 316.

pidasid Läti vastupanuliikujad tähtsaks rahva vastupanu alalhoidmist, hoidmaks ära selle võimalikku mandumist.⁶²

Praha kevade vägivaldne mahasurumine tekitas 1968. aastal protestilaineid üle kogu Nõukogude Liidu, kaasa arvatud Lätis. Sealsetest kritiseerijatest olid paljud kommunistliku partei liikmed, kes peagi sealt välja heideti. Üks dramaatilisemaid protestiavaldusi leidis aset aga 1969. aastal, kui juudi päritolu üliõpilane Ilja Rips süütas end Riias Vabadussamba ees põlema.⁶³ 1972. aasta kevadel leidis sarnane juhtum aset Leedus, kui 19. aastane tudeng Romas Kalanta süütas Kaunase kesklinnas end põlema ning seetõttu hiljem haiglas suri. Kalanta hukkumine oli ajendiks rahutustele, mis algasid noormehe matusepäeval ning kus nõuti avalikult Leedule vabadust ja avaldati vastumeelsust Nõukogude võimudele.⁶⁴

Kuigi võimalused materjale Nõukogude Liidust välja toimetada olid väga piiratud, õnnestus Läti teisitimõtlejatel 1972. aastal läände saata seitsmeteistkümne kohaliku kommunisti nimel esitatud pöördumine, milles anti ülevaade venestamisest Lätis ning protestiti NL-i poliitika vastu. Dateeritud oli läkitus 1971. aasta juuli-augustiga ja nagu hiljem selgus, oli kiri koostatud Eduards Berklāvsi ning tema mõttekaaslaste poolt. Berklāvs oli endine KP liige, kes oli alates 1940. aastatest teinud kiiret karjääri kohalikus kommunistlikus parteis, tõustes Läti Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja kohale. 1950ndatel oli ta aga KP-st välja heidetud süüdistatuna rahvusluses, seejärel asus ta aktiivselt võitlema Läti iseseisvuse taastamise nimel.⁶⁵

Lisaks poliitilistele teisitimõtlejatele valmistasid võimudele probleeme ka religioossed vastupanuliikujad. Näiteks Leedu vastupanuliikumises oli väga oluline roll katoliku kirikul. „Leedu Katoliku Kiriku Kroonika“ (Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika), mis ilmus aastatel 1972-1989, oli teadaolevalt Nõukogude Liidu kõige pikemaajalisem pörandaalune väljaanne.

Leedu vastupanuliikujate tegevus alates 1960ndate lõpust sarnanes vene podpisanitidele. Sel ajal organiseerisid Leedu katoliiklased mitmeid allkirjastatud petitsioone Nõukogude võimudele ja läänele. Näiteks saadeti 1972. aastal ÜRO tollasele

⁶² D. Bleiere jt. History of Latvia, p. 369.

⁶³ Noormees jäi ellu ning kolm aastat hiljem lubati tal Nõukogude Liidust Iisraeli emigreeruda. (Samas, pp 370-371).

⁶⁴ Leedu rahutused leidsid kajastamist ka välimeedias. (R. Misiunas, R. Taagepera. Balti riigid, lk 233, 252).

⁶⁵ D. Bleiere jt. History of Latvia, p. 164.

peasekretärile Kurt Waldheimile kiri, millele oli allkirja andunud ligikaudu 17 000 Leedu katoliiklast. Läkituses kirjeldati katoliku kiriku rõhutatud olukorda ning paluti ÜRO-lt abi leedu kultuuri ja religiooniga seonduvate õiguste tagamisel.⁶⁶ Üks tähelepanuväärsematest petititsioonidest jäi 1970ndate lõppu, kui Klaipėda kiriku religioosse kasutamise toetuseks koguti üle 148 000 allkirja.⁶⁷

Leides, et Balti liiduvabariikide võitlus taasiseseisvuse nimel oleks palju edukam, kui eestlased, lätlased ja leedulased koostööd teeks, loodi pagulaste poolt ühiseid organisatsioone. Neist suurim ja poliitiliselt kõige mõjukam oli United Baltic Appeal-the Baltic Appeal to the United Nations (UBA-BATUN)⁶⁸, mis loodi USA-s 1966. aastal ning mille esindused avati ka Londonis ja Stockholmis. BATUN tegi aktiivselt lobitööd ÜRO-s Balti liiduvabariikide suveräänsuse taastamise nimel ning aitas organisatsioonini toimetada mitmeid Baltikumist saadetud pöördumisi.⁶⁹

Erinevalt vene teisitimõtlejatest, ei olnud paljud Balti vastupanuliikujad kõrgema haridusega. Selle põhjusena on välja toodud tõsiasi, et suur hulk inimesi pandi juba noorena nõukogudevastase tegevuse pärast vanglatesse, töölaagritesse või muudesse kinnipidamisasutustesse.⁷⁰ Samuti võis haridustee katkeda ka näiteks ülikoolist eksmatrikuleerimise tõttu.

⁶⁶ The Cambridge History of Russia, p. 541; T. Remeikis. *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945-1980*. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980, pp. 114, 531-532.

⁶⁷ A. Kasekamp. *A history of the Baltic States*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2010, p. 154

⁶⁸ Algselt kandis organisatsioon nime United Baltic Appeal, hiljem nimetus muutus – The Baltic Appeal to the United Nation.

⁶⁹ Daina Bleiere jt. *History of Latvia*, pp. 427-428.

⁷⁰ A. Kasekamp. *A History of the Baltic States*, 2010, p. 154

2. Vastupanuliikumine Eestis alates 1960. aastate lõpust kuni 1970. aastate keskpaigani

2.1. Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liit ja Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine

Nn sulaaeg oli Eestis kaasa toonud kohanemise valitseva režiimiga, mida soodustas Stalini võimuajal aktiivselt toimunud massirepressioonide lõppemine. Muutused toimusid ka Eesti teisitimõtlemisses – enam ei soovitud ideede elluviimisel vägivalda kasutada.⁷¹

Praha kevade mahasurumise järgselt tekkisid Eestis esimesed ilmingud demokraatlikult meelestatud protestiliikumistest.⁷² 1968. aasta suvel levitati Eestis siinse intelligentsi nimel allkirjastatud esseed „Loota või tegutseda“, mis oli mõeldud vastusena Andrei Sahharovi tööle „Mõtisklusi progressist, rahumeelsest kooseksisteerimisest ja intellektuaalsest vabadusest“. Essees tõdeti, et inimõigusliikumisega seotud isikud üksnes loodavad ja ootavad süsteemi paranemist, samas kui demokraadid soovivad aktiivselt tegutsema asuda.⁷³

Eestis tegutses ajavahemikul 1968-1975 neli demokraatlikku põrandaalust rühmitust:

- 1) Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liit;
- 2) Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine;
- 3) Eesti Rahvusrinne;
- 4) Eesti Demokraatlik Liikumine.

Kuigi neist kaks – Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liit ja Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine (NLDL) – rahvuslike küsimustega eraldi ei tegelenud, oli organisatsioonidel, eriti just NLDL-l, märkimisväärne mõju Eesti-kesksetele liikumistele.⁷⁴

Demokraatlikult meelestatud vene laevastikuohvitserid ja –madrused lõid 1968. aastal Paldiskis Balti Sõjalaevastiklaste Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liidu,

⁷¹ Eesti ajalugu VI, lk 331.

⁷² Samas, lk 332.

⁷³ A. Pesti. Dissidentlik liikumine, lk 30-31.

⁷⁴ V. Niitsoo. Vastupanu. 1955-1985, lk 75-77.

mille juhiks sai Gennadi Gavrilov. Liikumise eesmärgiks oli NSVL-s demokraatliku riigikorra kehtestamine sõjalise riigipöörde abil. Kasutades kommunist Gennadi Aleksejevi nime, koostas Gavrilov „Avaliku kirja Nõukogude kodanikele“, milles mõisteti hukka Tšehhoslovakkia sündmused ning kutsuti vajadusel looma uut parteid, et kukutada võimulolevat poliitilist jõudu.⁷⁵ Liikumine andis välja ka kogumikku „Sõna ja tegu“ (Слово и дело), mida levitati peamiselt mereväelaste teenistuspaikades. 1969. aasta suvel arreteeriti Gavrilov ja tema lähimad kaaslased Aleksei Kossõrev ning Georgi Paramonov. Sellega oli Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liidu tegevus likvideeritud.⁷⁶

Teise sel ajal eksisteerinud organisatsiooni – Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine – algatajateks olid Sergei Soldatov ja Artem Juskevitš. Rühmitusega oli seotud ka Oleg-Heldur Tjutrumov, kelle vahendusel saadi peamiselt vene dissidentide põrandaalust kirjandust. NLDL-i sooviks oli luua kogu NSVL-i hõlmav põrandaaluste rühmituste võrk⁷⁷, mis tegutseks ühise eesmärgi, Nõukogude Liidu lagunemise ja vabaduse saavutamise, nimel.⁷⁸ Vene dissidentidele NLDL-i ideed aga ei sobinud, sest nemad olid esikohale seadnud kodaniku- ja inimõiguste eest seismise.

Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise kaheteistkümnest peatükist koosnev programm, mille peamisteks koostajateks olid Soldatov ja Juskevitš, sai valmis 1969. aasta sügisel. Töös anti hinnang maailma üldisele hetkeolukorrale ning pandi paika vastupanuliikumise eesmärgid.⁷⁹ 1970. aasta suvel valmis kümnest peatükist koosnenud tekst „Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise taktikalised alused“, milles esitati juba konkreetsed juhised põrandaaluseks tegevuseks. Leiti, et senine inimõiguslaste avalik tegevus NSVL-s oli end ammendanud ning nüüdsest peeti vajalikuks asuda konspiratiivsele⁸⁰ võitlusele režiimiga, juhindudes seejuures vastloodud dokumendist.⁸¹ Peale organisatsiooniliste ja ideoloogiliste aluste käsitleti töös ka näiteks suhtumist

⁷⁵ Eesti ajalugu VI, lk 332.

⁷⁶ V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 76.

⁷⁷ Demokraatlik liikumine pidi koosnema väikestest võitlusrühmitustest. See oli vajalik selleks, et ühe grupi paljastamise korral ei saaks kahjustada kogu liikumine. Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise põhidokumendid. http://www.mustkass.kongress.ee/vabadus/nldl_doc.htm (21.04.2010).

⁷⁸ K. Mätik. Demokraatlikud liikumised Eestis 1960.-70. aastatel.

http://www.s-keskus.arhiiv.ee/27_10_00.htm (21.04.2010).

⁷⁹ Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise põhidokumendid.

http://www.mustkass.kongress.ee/vabadus/nldl_doc.htm (21.04.2010).

⁸⁰ Konspiratsiooni peeti väga oluliseks. Näiteks ei tohtinud liikmed huvi tunda teiste mõttekaaslaste isikliku elu vastu. (Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 27, l 56).

⁸¹ M. Kiirend. ERSP, lk 31.

ühiskondlikesse jõududesse, poliitilistesse tagakiusamistesse, arreteerimistesse, ülekuulamistesse ja kohtutesse.⁸²

Samuti valmis Juskevitši ja Soldatovi koostöös 1970. aasta sügisel „Demokraatide memorandum NSV Liidu Ülemnõukogule NLKP juhtkonna ebaseadusliku võimuhaaramise ning konstitutsioonivastase tegevuse kohta“. Suure osa kasutatud infost oli hankinud Juskevitš, kes sai kompartei funktsionäärina teavet nii valimissüsteemi kui partei siseelu kohta. Memorandumis vaadeldi NSV Liidu ühiskonda kui mitmekihilist püramiidi. Selle järgi oli tipus valitsev ladvik, kuhu kuulus maksimaalselt paarkümmend isikut ning kõige all asus tööliklass, mis oli omakorda jagunenud ekspluateerivaks osaks (intelligents ja talurahvas) ning töölisaristokraatiaks. Memorandumis jõuti järeldusele, et NLKP juhtkond käitub konstitutsioonivastaselt. Seetõttu esitati nõudmine kompartei juhtkonna eemaldamiseks riigivalitsemisest. Võim tuli anda NSVL-i Ülemnõukogule.⁸³

NLDL andis välja ajakirja „Demokraat“ (Демократ), mis peamiselt tegeles liikumise ideoloogia propageerimisega.⁸⁴ Häälekandja idee oli saadud Poliitiliste Vabaduste Eest Võitlemise Liidult, mille liikmetel oli plaanis hakata välja andma samanimelist ajakirja. „Demokraati“ levitati peamiselt Leningradis ning Moskvas. 1971. aastal ilmusid ajakirja numbrid 3-6, 1972. aastal nr. 7.⁸⁵ Väljaandeiks nr. 1-2 peeti vastavalt NLDL programmi aastast 1969 ja NLDL taktikalisi aluseid aastast 1970, mis lülitati numeratsiooni alles tagantjärele.⁸⁶

1970. aasta detsembris kinnitati ka NLDL-i sümbolika. Demokraatide embleemiks sai ülespoole tipuga võrdkülgne kolmnurk, mis meenutas kreeka tähestiku tähte delta. Kolmnurga külgedest tulid välja kiired, sümboliseerides piiratud vabadust ja demokraatiat.⁸⁷

Samuti olid NLDL-l kontaktid vene teisitimõtlejatega. Leningradis moodustati 1971. aastal Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumisega seotud rühmitus, mis levitas

⁸² Läbiotsimiste käigus Artem Juskevitšilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 29, l 103.

⁸³ Läbiotsimiste käigus Mati Kiirendilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 23, l 43-48.

⁸⁴ M. Raun. Tallinna demokraatide põrandaalused ajakirjad 1971-1972. – Tuna 2002, nr. 2, lk 67.

⁸⁵ Viktor Niitsoo on eksklikult arvanud, et ühtekokku ilmus kuus numbrit. V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 87.

⁸⁶ Läbiotsimise käigus Mati Kiirendilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 24, l 54.

⁸⁷ NLDL asub tegutsema. http://www.mustkass.kongress.ee/vabadus/nldl_tegu.htm (21.04.2010).

seal Eestist pärit programmilisi ajakirju ning trükiseid.⁸⁸ Sama tegid NLDL-i mõttekaaslased Moskvast.⁸⁹

NLDL-i tegutses aktiivselt kuni 1972. aasta sügiseni, siis nende tegevus hääbus.

2.2. Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne

1970.-1972. aastal loodi Tallinnas vähemalt kolm põrandaalust organisatsiooni. NLDL-st kasvasid välja Eesti Rahvusrinne (ERR) ning Eesti Demokraatlik Liikumine (EDL).

1970. aastal tegevust alustanud Eesti Rahvusrinde eestvedajateks olid endised koolikaaslased Arvo-Gunnar Varato ning Kalju Mätik.⁹⁰ Erinevalt Nõukogude Liidu Demokraatlikust Liikumisest oli ERR Eesti-keskne rühmitus. Eesti Rahvusrinde programm, mille peamiseks koostajaks oli Kalju Mätik, seadis eesmärgiks referendumikorraldamise Eesti iseseisvuse küsimuses ÜRO järelvalve all.⁹¹ ERR-i peamiseks sihiks oligi Eesti suveräänsuse taastamine.

Liikumisel oli ka häälekandja – „Eesti Rahvuslik Hääle“, mille numeratsioon algas numbrist neli ning numbreid 1-3 ei ole teadaolevalt ilmunud. Neid kavatseti küll välja anda, reserveerides need NLDL-i programmilistele dokumentidele, mille eestikeelsete tõlgete kallal töötati. Pärast nende valmimist seda siiski ei tehtud.⁹² Tasemelt olid „Eesti Rahvusliku Hääle“ kirjutised üsna ebaühtlased. Peamiselt olid artiklite autoriteks Sergei Soldatov, Kalju Mätik ning Arvo-Gunnar Varato. Viimasena mainitu kirjutas enamasti ümberjutustusi Saksa okupatsiooni ajal ilmunud ajalehelugudest või iseseisvusaegsetest ajalooraamatusest. Mätik kirjutas nii tõsisemaid

⁸⁸ Liidu eesotsas olid Vjatšeslav Petrov ja Georgi Davõdov. (Läbiotsimise käigus Mati Kiirendilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 25, l 78).

⁸⁹ Valeri Balakirevi ja Aleksandr Bolokini süüasja protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 51, l 78.

⁹⁰ ERR-i tekkimise põhjus(t)e ja eksisteerimise asjaolud on varasemalt tekitanud teatuid kahtlusi. Näiteks Arvo Pesti arvates oli ERR-i loomise taga Sergei Soldatov, kelle sooviks ei olnud mitte tegusa organisatsiooni loomine, vaid tahe eksitada ning segadusse ajada KGB-d. (Mare Kukk. Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude Perioodil. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1991, 40, nr. 3, lk 232). Samas on Arvo-Gunnar Varato kinnitanud, et temalt tuli idee luua Eesti Rahvusrinne. (Läbiotsimiste käigus Arvo-Gunnar Varatolt konfiskeeritud materjalide ekspertii. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 16, l 189).

⁹¹ Referendumist võisid osa võtta ainult Eesti Vabariigi kodanikud seisuga 21. juuni 1940. (Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129, n 1, s 29 079, k 27, l 7).

⁹² Samas.

("Ekspluateerimisest") kui iroonilisi tekste (Brežnevi kõnesid parodeeriv "Pealik Pekipea troonikõne"). Soldatovi artiklite sisu oli eelkõige mõjutatud tema kristlikust maailmavaatest („Kolm ülimat väärtust“).⁹³

Sergei Soldatov asutas 1971. aastal usulise suunaga Moraal-Poliitilise Taassünniliikumise (MPT). MPT korraldatud kohtumistel peeti peamiselt filosoofilise ja religioosse sisuga ettekandeid, arutelusid ja seminare. Liikumise häälekandja „Vabaduse kiir“ (Луч свободы) ilmus aastatel 1971-1974 ning seda anti välja kaheksa numbrit. Aktiivset osa MPT-st kutsus Soldatov ringkondadeks. Neid olid kokku viis ning igal ringkonnal oli oma juht, mille eesotsas olid, näiteks kirjanik ja publitsist Jüri Lina ja muusikapedagoog Helju Tauk.⁹⁴ MPT seadis esiplaanile eetilised ja vaimsed küsimused, jättes kõrvale poliitilised probleemid.

Eesti Demokraatlik Liikumine moodustati 1972. aastal. EDL-i liidriteks olid Mati Kiirend ja Artem Juskevitš, aktiivselt osales liikumise tegevuses ka Kalju Mätik ERR-ist ning Sergei Soldatov NLDL-st. Sarnaselt ERR-i „Eesti Rahvuslikule Häälele“ algas ka EDL-i põrandaaluse ajakirja „Eesti Demokraat“ numeratsioon number neljast, selle taga olid ka samad põhjused.⁹⁵ A. Varato ja S. Soldatovi distantseerumine⁹⁶ liikumistest 1971. aastal tähendas, et järjest läksid hingusele põrandaalused ajakirjad „Demokraat“, „Eesti Rahvuslik Hääle“ ja ka „Eesti Demokraat“. 1972. aasta kevadest ei pärine enam ühtki artiklitest koosnevat ajakirja peale MPT-e „Vabaduse kiire“, mis pidas vastu 1973. aasta lõpuni.⁹⁷

EDL-i programmi väljatöötamist alustati varsti pärast liikumise loomist ning sellega tegeleti peaaegu aasta. Eeskuju võeti peamiselt NLDL-i põhidokumentidest. Kalju Mätik on välja toonud, et programmi koostamisest võttis osa ühtekokku üheksa inimest.⁹⁸ Põhiliselt osalesid teksti koostamises peale Kiirendi ja Juskevitši, ka Kalju

⁹³ Läbiotsimiste käigus Arvo-Gunnar Varatolt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 3, l 273.

⁹⁴ M. Raun. Eesti Demokraatlik Liikumine nr 6, lk 1146.

⁹⁵ Esimesed numbrid olid reserveeritud NLDL-i dokumentide eestikeelsetele tõlgetele.

⁹⁶ Pärast MPT-e loomist halvenes Artem Juskevitši ja Sergei Soldatovi omavaheline läbisaamine ning Soldatov otsustas pühenduda peamiselt MPT-e tegevusele. Samas võttis Soldatov osa 1972. aastal EDL-i programmi koostamisest. (E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010; Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 27, l 21).

⁹⁷ M. Raun. Tallinna demokraatide põrandaalused ajakirjad, lk 69.

⁹⁸ KGB ülekuulamisprotokollides nii suurt koostajate arvu välja ei tule, esile on toodud A. Juskevitš, S. Soldatov, M. Kiirend, K. Mätik ja T. Kelam. Mätik on märkinud, et EDL-i programmi valmimisest võtsid osa ka ÜRO-le saadetud memorandumi koostajad. (Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010; Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 27, l 21).

Mätik ning Sergei Soldatov. Programmi kallal töötades tekkis konflikt Soldatovi ning Juskevitsi vahel. Õigeusklik Soldatov koostas programmi jaoks eraldi peatüki eetikast, mis teiste heakskiitu ei saanud. Soldatov nägi selle peapõhjuseks Juskevitsi vastuseisu ja Mätiku ning Kiirendi mõjutamist.⁹⁹ Soldatovi arvamusega ei nõustu nii Kiirend kui ka Mätik. Nende arvates oli eetikast tekstis piisavalt arvestatud ning eraldi peatükki selle jaoks vaja ei olnud.¹⁰⁰ Ideoloogilised vaidlused muutsid erinevate autorite kirjutatud tekstiosade ühtlustamise vaevanõudvaks protsessiks, kuid 1972. aasta sügiseks saadi EDL-i programm valmis. Kokku koosnes see kahekümne ühest peatükist, mis olid jaotatud 369 teesiks. Programmist sai „Eesti Demokraadi“ erinumber.¹⁰¹

Kuna programm valmis kuu pärast ÜRO Peaassambleele läkitatud memorandumit ja organisatsiooni peasekretärile Kurt Waldheimile adresseeritud kaaskirja, kirjutati pöördumistest ka programmis. Näiteks väljendati viiekümne teises teesis skepsist memoranduminoete täitmise suhtes.¹⁰² Kaheksandas peatükis esitati ÜRO-le konkreetsed etteheited:

- 1) liikmeteks võetakse vastu ka mittedemokraatlikke riike;
- 2) organisatsiooni deklaratsioone ei järgita liikmesriikide poolt.

Lahendust olukorrale nähti Demokraatlike Vabariikide Liidu loomises, kuhu pidid kuuluma ainult tõeliselt demokraatlikud maad. See mõte oli pärit Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise seisukohtadest, erinevusega, et NLDL-i ideeks oli moodustada riik, mitte unioon. Programmis toodi välja ka EDL-i peamine eesmärk – Eesti iseseisvuse taastamine (73. tees). Samuti esitati riigijuhtimise plaan.¹⁰³ Mitmete teemade puhul, nagu näiteks isikuvabadused, kultuur ja majandus, korrati NLDL-i seisukohti. Ka oli Eesti Demokraatliku Liikumise programm omamoodi kompromiss ERR-i ja NLDL-i ideestike vahel.¹⁰⁴ Kui Eesti Rahvusrinne seadis selgelt rahvuslikud sihid, siis EDL käsitles eestlaste vabadusvõitlust Nõukogude Liidu kontekstis.

⁹⁹ Sergei Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes, lk 75.

¹⁰⁰ EDL programm. http://www.mustkass.kongress.ee/vabadus/edl_prog.htm (20.04.2010).

¹⁰¹ Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 27, l 88.

¹⁰² Kalju Mätik on seostanud skepsist pettumusega, et lätlaste-leedulaste saadetud kirjad ei pärvinud ÜRO-s loodetud tähelepanu. (Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010).

¹⁰³ Aluseks sai võimude lahususe printsiip. Seadusandliku võimu esindajaks pidi olema valitav Rahvuskogu. Täidesaatev võim pidi koonduma presidendi ja tema juhitava Ministrite Kabineti (eesotsas peaminister) kätte. Kohtuvõim plaaniti liigendada kolmeks: vandekohtud, rahukohtud ja konsultatsioonilised kohtud.

¹⁰⁴ Läbiotsimiste käigus Mati Kiirendilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 22, l 49.

Sarnaselt NLDL-le pidasid ka EDL-i liikmed oluliseks käsiraamatulaadse strateegia ja taktika koostamist, mis sisaldaks režiimi olemuse kirjeldust, erinevate vastupanugruppide loomise ja tegutsemise põhimõtteid. Kui EDL-i programmi valmimise tegid vaevanõudvaks teatud maailmavaatelised erinevused, siis strateegia ja taktika koostamise puhul loodeti võimalikke konflikte vältida. Nii toimusid arutelud vaid Mätiku, Kiirendi ning Juskevitši vahel.¹⁰⁵

1973. aasta suvel taastas Juskevitš suhted Varatoga, kuid peagi halvenesid need taas.¹⁰⁶ Siiski otsustas Varato luua Eesti Rahvusliku Vastupanuliikumise (ERVL), mis pidi tegutsema ERR-i koosseisus ja valmistuma võitluseks võõrvõimu kukutamiseks. Kui NLDL leidis, et edu tagab erinevate rahvuste koostöö, siis Varato arvas, et parem oleks lähtuda Balti riikide eristaatusest, koondades teistest eraldi Eesti, Läti ja Leedu vastupanujõud. ERVL pidi enda peale võtma selgitustöö kohalike erirahvusgruppide seas. Liikumisse kaasas Varato ka kolleeg Tiit Siivelti, kellega publitseeriti mitmesuguseid kirjutisi, kuid kuna tekstid kippusid mahult ületama artiklite tavapäraseid mõõtmeid, alustas Eesti Rahvuslik Vastupanuliikumine ajalooteemalise raamatusarja väljaandmist. Tegemist oli kirjutusmasinal valmistatud tekstidega, mis olid kaanetatud ja klammerdatud. Lähtudes konspiratsioonireeglitest pani Varato endale ja Siiveltile varjunimed.¹⁰⁷ Siivelti surmaga 1974. aastal ERVL-i tegevus hääbus. Varato jäi EDL-i ning ERR-i tuumikust suhtlema vaid Kalju Mätikuga ja temagagi väga põgusalt.¹⁰⁸

EDL-i ja ERR-i üheks tegevusvaldkonnaks oli ka vene samizdati ja tamizdati eesti keelde tõlkimine ja levitamine. Kirjandust¹⁰⁹ saadi peamiselt Moskva ning Leningradi dissidentide kaudu. Saadud materjale paljundati masinkirja või fotografeerimise teel ning jagati eelkõige Tartu ja Tallinna haritlaste ning üliõpilaste seas. Nii tekkisid pealinnas paiknevatel demokraatidel kontaktid ka teiste Eesti piirkondade teisitimõtletajatega.¹¹⁰ Neist üheks tähtsamaks kujunes side Tartu Riikliku

¹⁰⁵ EDL Strateegia ja Taktika. <http://www.mustkass.kongress.ee/projekt/15.htm> (20.04.2010).

¹⁰⁶ Läbiotsimiste käigus Arvo-Gunnar Varatolt konfiskeeritud materjalide ekspertiis. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 16, l 171.

¹⁰⁷ Neist kummalisemad olid näiteks Eluleid Kangro, Taave Vihavald ja Urves Sütik. (Arvo-Gunnar Varato ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 17, l 126).

¹⁰⁸ Eesti Rahvuslik Vastupanuliikumine. <http://www.mustkass.kongress.ee/vabadus/ervliik.htm> (04.05.2010).

¹⁰⁹ Näiteks saadi „Jooksvate sündmuste kroonika“ numbreid küllaltki regulaarselt. (V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 90).

¹¹⁰ Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 27, l 24-25.

Ülikooli Sotsioloogialaborisse koondunud isikutega, eesotsas Ülo Vooglaiu ja Peeter Einastoga.¹¹¹ Ka tekkis kontakt illegaalseid ning poliitiliselt sõltumatuid almanahhe koostavate tartlastega, nagu näiteks Jüri Adamsi, Tõnn Sarve, Jaanus Paali ja Kalle Elleriga. Nemad omakorda aitasid demokraatidel luua sidemeid mitmete endiste poliitvangidega: Mart Nikluse, Enn Tarto ja Jaan Isotammega.¹¹²

Eestis tegutsenud teisitimõtledjad pidasid täielikult kinni konspiratiivsuse nõudest.¹¹³ Kui Moskva dissidendid kasutasid esinedes enda nime, siis näiteks Juskevitš ja Soldatov avaldasid artikleid erinevate varjunimede all (Petšalnik, Mazepa-Bakajivski, Sablin, Volnomõsl jt).¹¹⁴ Selle peamise põhjusena saab välja tuua ideoloogiate erinevust. Hruštšovi võimuajal toimunud režiimi lõdvenemine, mis väljendus näiteks elukvaliteedi paranemises, poliitvangide vabastamises ja loas suhelda läänes elavate sugulastega, tekitas dissidentides illusiooni, et kommunistlik režiim on olemuselt siiski hea. Et saabuks õitseng, tuli nende arvates nõuda Nõukogude Liidu konstitutsioonist kinnipidamist. Samas Eesti teisitimõtledjad hülgasid ettekujutuse, nagu oleks võimalik olemasolevat režiimi parandada. Konspiratiivsus oli eelkõige tingitud tõsiasjast, et kui vangistati juba „õitsengu“ suunas püüdlevaid avalikke võimukriitikuid, kes tegelikkuses ilmutasid koostöövalmidust, siis riigikukutajatega talitatakse suure tõenäosusega veelgi karmimalt.¹¹⁵

1974. aasta detsembris vahistas KGB Kalju Mätiku, Mati Kiirendi, Artem Juskevitši ja Arvo-Gunnar Varato. 1975. aasta jaanuaris arreteeriti ka Sergei Soldatov. Uurimise käigus kuulati üle paarsada inimest ja korraldati mitmeid läbiotsimisi. Kohtuprotsess toimus 1975. aasta oktoobri lõpus Tallinnas. Kohus mõistis kaebealused nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas süüdi. Mati Kiirendile ja Artem Juskevitšile mõisteti karistuseks 5. aastat ning Sergei Soldatovile ja Kalju Mätikule

¹¹¹ Mati Kiirend on tunnistanud, et temal tekkisid sidemed Tartu demokraatidega just Peeter Einasto kaudu. (Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 27, l 22).

¹¹² V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 90-91.

¹¹³ Konspiratiivsust peeti oluliseks ka organisatsioonisiselt. Nii kandsid EDL-i ja ERR-i dokumendid valmistamise ajal sisemises kõnepruugis kindlaid nimetusi. Näiteks kutsuti EDL-i programmi „suureks seaks“ ning ÜRO-le adresseeritud memorandumit „väikeseks seaks“. (M. Kiirend. ERSP, lk 35).

¹¹⁴ Läbiotsimiste käigus Artem Juskevitšilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 31, l 31-32.

¹¹⁵ M. Raun. Tallinna demokraatide pörandaalused ajakirjad, lk 67.

aastat range režiimiga paranduslike tööde koloonias. Arvo-Gunnar Varato sai 3. aastat tingimisi vabadusekaotust.¹¹⁶

¹¹⁶ M. Kiirend. ERSP, lk 36; A. Küng. A Dream of a Freedom, pp. 12-13. Pikemalt saab kohtuotsusest lugeda: ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 60, l 268-295.

3. Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde memorandum ÜRO Peaassambleele ja kaaskiri ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile

3.1. Memorandumi ja kaaskirja koostamine

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassambleele saadetava memorandum¹¹⁷ kallal algas töö 1972. aasta kevadel ning eesmärgiks oli tõstatada rahvusvahelisel tasandil Eesti iseseisvuse taastamise küsimus. Kuna idee oli tekkinud EDL-i programmi ettevalmistamise käigus¹¹⁸, otsustati dokumendid valmistada paralleelselt. Esialgu arutati memorandumiga seonduvat EDL-i ja ERR-i keskselt ja diskussioonide aluseks olid NLDL-i programmis esitatud seisukohad.¹¹⁹

Arutelude käigus esilekerkinud mõtted ja ideed süstematiseeriti ühtseks konspektiks, millele pandi ka nimi – Visandvihjed.¹²⁰ Tekst oli jaotatud kuueks osaks: esimesed viis olid üldiseks infoks, andes ülevaate Eesti ajaloost ning hetkeolukorrast, viimane osa sisaldas ÜRO-le esitatavaid nõudmisi, milleks olid näiteks NSVL-i vastutuselevõtmine, poliitvangide vabastamine, poliitilise pluralismi kehtestamine ja venelaste Eestist väljasaatmine ÜRO komisjoni järelevalve all¹²¹

Soldatovi eestvõttel kaasati memorandumi koostajate hulka ka eestlastest haritlasi. Esimesena neist nõustus aktsioonis osalema Tunne Kelam.¹²² Kuigi idee oli tulnud Soldatovilt¹²³ ei võtnud ta memorandumi koostamisest otseselt osa.¹²⁴ Küll aga avaldas ta aktiivselt enda arvamust. Näiteks pooldas Soldatov tundelisema teksti

¹¹⁷ Nimevariant ei olnud alguses veel selge. (Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 27, l 156).

¹¹⁸ Mati Kiirend on tunnistanud, et juba 1970. aastal tuli EDL-i ja ERR-i liimetel jutuks vajadus pöörduda ÜRO poole. Siis veel ei kõneldud, kuidas seda tegema peaks. (ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 27, l 156-157).

¹¹⁹ E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010.

¹²⁰ Mati Kiirendi ülekuulamise protokollid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 27, l 68.

¹²¹ Läbiotsimiste käigus Arvo-Gunnar Varatolt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 2, l 148-149.

¹²² S. Soldatov. Eesti saatuse, lk 77-78; Eluloointervjuu. T. Kelam, lk 85. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsil esinedes on Kelam esitlenud ÜRO-le saadetavat memorandumit kui tema ja Soldatovi ühisideed. Taotlused okupeeritud, lk 16).

¹²³ Memorandumide saatmise idee algatajana on nii Kalju Mätik kui Mati Kiirend nimetanud Sergei Soldatovit. (Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010; E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010).

¹²⁴ Urmas Otile antud Kelami intervjuu jättis Soldatovile mulje justkui Kelam esitleks end memorandumit ainuautorina ning ei väärtustaks teiste panust. (Sergei Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes, lk 78). Kelam mainis usutluses Otile näiteks Kalju Mätikut ja Rein Einastot. Ka on Kelam välja toonud, et Soldatov jäi memorandumide koostamisest kõrvale vastastikkusel kokkuleppel. (Eluloointervjuu. T. Kelam, lk 85.)

kasutamist pöördumises, aga Tunne Kelam „võttis eeskujuks ilmetu ja kuiva, ühe provintsiaalse juurakantsleile stiilis kirjutatud „Inimõiguste deklaratsiooni.““¹²⁵

Memorandumi koostajad olid Tunne Kelam, Rein Einasto, Jüri Kivimäe, Elmar Ernits ja Kalju Mätik. Seega olid pöördumise valmistajad peamiselt EDL-i ja ERR-i mittekuulunud inimesed, ainsaks erandiks oli ERR-i liige Kalju Mätik. Mati Kiirend on väitnud, et tekste kooskõlastati Artem Juskevitš kaudu ka EDL-s.¹²⁶ Kalju Mätik seda ei kinnita. Mätik on meenutanud, et põhiliselt arutati memorandumi sisu just Kelami, Kivimäe, Ernitsa ja Einastoga. 1972. aasta kevadel-suvel kohtuti mitmel korral Tallinnas Mustamäel asuvas korteris.¹²⁷ Sügisel tegelesid Kelam ja Mätik puhtandite valmistamisega. Kelam oli teksti kirja pannud ingliskeelsena, Mätiku ülesandeks jäi eesti- ja venekeelse memorandumi trükkimine.¹²⁸ Sergei Soldatov on aga väitnud, et pöördumise venekeelse versiooni autoriks oli tema ning trükkijaks Inge Orumaa.¹²⁹ Arvestades asjaolu, et memorandumi valmistajate ja sellest teadjate ringi püüti hoida võimalikult väiksena, ei tundu tõenäoline Soldatovi ja Orumaa osalus venekeelse memorandumi valmistamises. Orumaa ei võtnud demokraatide tegevusest osagi, ka ei olnud ta teadaolevalt teiste pöördumise koostajatega sellel ajal kontaktis. Seda, et Kalju Mätik tõlkis teksti vene keelde, on kinnitanud nii tema ise kui ka Tunne Kelam.

Memorandumi poliitiliseks lähtekohaks sai Atlandi harta.¹³⁰ Samuti võeti koostamisel eeskujuna 1972. aasta Läti veterankommunistide kirjast ja Leedu katoliiklaste poolt ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile saadetud pöördumisest.¹³¹ Memorandum

¹²⁵ S. Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes, lk 78.

¹²⁶ E-kirjavahetus Mati Kiirendiga 09.04.2010.

¹²⁷ Tunne Kelam on välja toonud, et vestlused toimusid ühiselamutoas, kus elas Jüri Kivimäe. (Tunne Kelami märkmed, 30.10.2001, MKFA); Kalju Mätik ei suutnud enam meenutada, kelle juures arutelud toimusid. (Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010). Ka peeti arutelude puhul väga oluliseks konspiratiivsust, see tähendas, ühel kohtumisel ei viibinud korraga üle nelja mehe. Samuti käidi eraldi üksteisega vestlemas. R. Einasto. Diskussioon. http://www.s-keskus.arhiiv.ee/27_10_00.htm (21.04.2010).

¹²⁸ Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010.

¹²⁹ S. Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes, lk 78. Ka Jaak Pihlau on nimetanud Orumaad venekeelse memorandumi trükkijaks. (J. Pihlau. Eesti demokraatlik pörandaalune, nr 3, lk 89). Samuti tunnistas seda Orumaa KGB-le. (Inge Orumaa ülekuulamise protokoll. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 37, l 66). Orumaa oli Juskevitši kunagine sõbratar ning tema kaudu sai Orumaa tuttavaks ka teiste EDL-i ja ERR-i liikmetega. M. Raun. Eesti vabadusvõitleja Sergei Soldatov. <http://raun.kongress.ee/07ajalugu/soldatov.html> (21.04.2010).

¹³⁰ Atlandi Harta oli USA ja Suurbritannia ühisdeklaratsioon 1941. aastast, mille üheks punktiks oli, et kõigi sõltumatusel vägivaldselt ilma jäetud rahvaste suveräänsus tuleb taastada. Memorandumi koostamisel võeti arvesse peale Atlandi harta ka Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni põhikirja, inimõiguste ülddeklaratsiooni ja mitmeid ÜRO pakke, nagu näiteks majandus-, sotsiaal- ja kultuuriõiguste pakt ning kodaniku- ja poliitiliste õiguste pakt. (T. Kelam. Taotlused okupeeritud, lk 17).

¹³¹ Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010.

dateeriti kuupäevaga 24. oktoober¹³² ning see kirjutati alla Eesti Rahvusrinde ja Eesti Demokraatliku Liikumise nimel.¹³³

Eestlaste koostatud memorandum ÜRO Peaassambleele koosnes mitmest osast. Üheteistkümne teesi kaudu anti ülevaade siinsest ajaloost ning hetkeolukorrast. Teiseks esitati Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde nimel nõudmised ÜRO-le, milleks olid:

- 1) Eesti riikliku sõltumatuse taastamine Tartu rahuga paika pandud piirides;
- 2) Eesti kui endise Rahvasteliidu liikme vastuvõtmine Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni.

Nõudmiste täitmiseks peeti vajalikuks muuhulgas likvideerida senine haldusaparaat, viia Eestist välja võõrvõimu sõjalised jõud ning kuni vabade demokraatlike valimiste korraldamiseni, tuli ajutiselt riiki tuua ÜRO väed ja luua vastavad tingimused, et hääletamise tulemusel saaks moodustada rahva esindusorgani – Asutava Kogu. Põhijoontes järgiti pöördumises ERR-i programmis esitatud võimuvahetuse skeemi. Memorandumi peamine erinevus Eesti Rahvusrinde programmist oli see, et nüüd seati ÜRO haldusperioodi ajal moodustava Asutava Kogu valijate vanusepiiriks 18. aastat¹³⁴ ja lisas hääleõigusega inimeste hulka, peale Eesti Vabariigi kodanike ja nende järglaste, ka siinsel territooriumil sündinud isikud.¹³⁵

Viktor Niitsoole on andnud see asjaolu põhjust oletada, et järeleandmine sellises printsiipiaalses küsimuses oli põhjustatud liikumistega seotud mitte-eestlaste survest.¹³⁶ Niitsoo väide näib alusetuna, sest oletusega ei nõustu Kalju Mätik, kes on kinnitanud, et ta küll ei mäleta enam, kellelt tuli idee anda valimisõigus kõigile Eestis sündinud inimestele, kuid kindlasti ei olnud põhjuseks Viktor Niitsoo pakutud variant.¹³⁷ Kalju Mätiku arvamusega on nõustunud ka Tunne Kelam. Eelkõige sooviti teksti koostamisel

¹³² 24. oktoober oli valitud teadlikult, sest samal kuupäeval oli jõustunud ÜRO põhikiri. (T. Kelam. Taotlused okupeeritud, lk 19).

¹³³ Eesti vabadusvõitluse poliitilisi seisukohti ja nõudmisi kajastavate dokumentide tekstid. ERAF f 9608, n 1, s 110, l 1; Nii mõnigi inimene oli valmis andma enda isiklikku allkirja läkitusele. Soldatovi soovis seda vältida, et mitte KGB-s huvi äratada. (Eluloointervjuu. T. Kelam, lk 86). Kalju Mätik on vihjanud, et idee kirjutada memorandumit alla Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne oli tulnud tema ja Juskevitsi vestlusest. (K. Mätik. Kalju Mätiku kommentaar, lk 59). Pigem võis idee tulla Soldatovilt, kes pidas väga oluliseks konspiratsioonist kinnipidamist. Samas Juskevits oli asjasse suhtunud rahulikult ja ei uskunud, et nende tegevus KGB tähelepanu pälviks. (Intervjuu Kalju Mätikuga 25.02.2010).

¹³⁴ Eesti Rahvusrinne seadis vanusepiiranguks 16. aastat.

¹³⁵ Eesti vabadusvõitluse poliitilisi seisukohti ja nõudmisi kajastavate dokumentide tekstid. ERAF f 9608, n 1, s 110, l 1.

¹³⁶ V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 93.

¹³⁷ Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010.

vältida liiga teravat rahvuste vastandamist. Arvestades ligi kolmkümmend aastat Eestis valitsenud tingimusi, tundus kodakondsuse taastamine varasema taotluse kujul liialt utoopilise nõudlusena, seetõttu oli koostajail vajadus olla paindlik.¹³⁸

Kelami initsiatiivil lisati läkitusele ka kaaskiri, mis adresseeriti toonasele ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile. Jaak Pihlau arvates on vale rääkida Waldheimile adresseeritud pöördumisest kui kaaskirjast, sest ka see oli mõeldud memorandumina. Samuti on ta välja pakkunud, et kaaskirja nimetus on tulnud arvatavasti sellest, et läkitus oli võrreldes Peaassambleele saadetava memorandumiga lakoonilisem.¹³⁹ Viimase väitega võib nõustuda, kuid samas pole ka vale kõnealust pöördumist kaaskirjaks nimetada. Kindlust lisab ka see, et nii Tunne Kelam kui Kalju Mätik on läkitust nii nimetanud.

Mätik ja Kelam olidki pöördumise peamisteks koostajateks, kohtudes teksti sisu arutades Kelami venna elukohas 1972. aasta suvel-sügisel.¹⁴⁰ Kelam võttis lisaarvamuse saamiseks ühendust ka Tartu Riikliku Ülikooli sotsioloogidega. Kohtumised toimusid Ülo Vooglaiu korteris Tartus ning soovi korral sai teha parandusettepanekuid. Lõpuks jõuti siiski otsusele, et tekst ei vaja korrigeerimist¹⁴¹ ja Kalju Mätik sai trükkida kaaskirja puhtandi. Pöördumises avaldati muret Eesti süveneva venestamise pärast ja heideti ÜRO-le ette, et organisatsioon on aidanud mitmeid rahvaid nende sõltumatuse saavutamisel, kuid Balti riike senini aidatud ei ole. Kaaskiri dateeriti ja allkirjastati nagu memorandum.¹⁴²

Selleks, et vältida dokumentide anonüümsust otsustati need varustada Eesti Rahvusrinde ja Eesti Demokraatliku Liikumise sümbolitega. Nii memorandumi kui kaaskirja lõppu lisati EDL-i ja ERR-i templid. Nende kujundamine ja makettide valmistamine jäi Mati Kiirendi ülesandeks. Kalju Mätik pildistas neid ja seejärel kleepis tekstide alla.¹⁴³

¹³⁸ T. Kelami märkmed. 30.10. 2001, MKFA.

¹³⁹ J. Pihlau. Eesti demokraatlik pörandaalune, nr 3, lk 88.

¹⁴⁰ Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010.

¹⁴¹ Hilisematest andmetest on selgunud, et nendest Tartu kokkusaamistest lekkis info ka KGB-sse, kus aga esialgu jäädgi äraootavale seisukohale. KGB asus tegutsema pärast pöördumiste läände jõudmist, mis viis 1974. aasta detsembri vahistamiseni. (Intervjuu K. Mätikuga) 25.02.2010.

¹⁴² Eesti vabadusvõitluse poliitilisi seisukohti ja nõudmisi kajastavate dokumentide tekstid. ERAF f 9608, n 1, s 110, l 2-5.

¹⁴³ Idee oli tulnud Kiirendi sõnul Juskevitšilt. Pitsatijäljendeid otsustati muudel puhkudel enam mitte kasutada ning need hävitati. (Mati Kiirendi ülekuulamise protokoll. ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 27, lk 14, 223). Ka Kalju Mätik on kinnitanud, et tegu oli Juskevitši mõttega. (Kalju Mätiku kommentaar, lk 59).

3.2. Pöördumiste läände jõudmine ning aktsiooni tähtsus

Kui tekstid olid valmis ja puhtandid trükitud, jäädvustas Mätik need mikrofilmidele, aetas klaaspurki ning peitis Tallinnas Hiiu metsa. Sealt pidi need enda kätte võtma Soldatov.¹⁴⁴

Praegu, mil memorandumi ja selle kaaskirja valmimisest on möödunud peagi 40 aastat, ei ole endiselt täiesti selge, kuidas ja millal need läkitused läände jõudsid. Senistes asjaosaliste meenutustes ja kommentaarides esineb mitmesuguseid variante, mis on kohati üsna vastakad. Välja saab tuua neli peamist versiooni memorandumi ja kaaskirja läände jõudmisest:

- 1) Sergei Soldatov andis 1972. aastal mikrofilmid edasitoimetamiseks üle kontaktisikule;¹⁴⁵
- 2) tekstid jõudsid läände kohe pärast valmimist 1972. aastal, kuid seal arvati, et tegu on võltsdokumentidega;¹⁴⁶
- 3) 1972. aastal teele saadetud materjalid ei liikunud edasi Moskva dissidentide süül;¹⁴⁷
- 4) materjalid olid peidus 1974. aastani, mil Sergei Soldatov nad peidukohast välja võttis ja ning edastas kontaktisikule.¹⁴⁸

Vastates küsimusele, miks otsustati materjalid just Soldatovi kaudu adressaadini toimetada, on nii Kalju Mätik kui Mati Kiirend osutanud peamiselt tõsiasjale, et Soldatovil olid kõige paremad sidemed välismaailmaga, eelkõige peeti silmas Soldatovi kontakte vene teisitimõtlejatega. Ehkki Soldatovi ja dissidentide suhted olid selleks ajaks jahenenud, olid nii Mätik kui Kiirend 1972. aastal kindlad, et Soldatov üritab pöördumisi läände saata just nende kaudu. Kuigi Soldatov ise on kinnitanud, et ta vene dissidentide poole ei pöördunud, tekitab kahtluseid inimõiguslase Igor Šafarevitši¹⁴⁹ 1973. aastaga dateeritud artikkel kogumikust „Из-под глыб“. Šafarevitši kirjutis näitas selgelt, et autor oli kursis memorandumi ja kaaskirja sisuga. Seega jõudsid, hoolimata

¹⁴⁴ Intervjuu Kalju Mätikuga 25.02.2010.

¹⁴⁵ Nii on väitnud Sergei Soldatov oma raamatus Eesti saatuse keerdsõlmes, lk 79.

¹⁴⁶ Sellise variandi peale on mõelnud nii Mati Kiirend kui ka Kalju Mätik. E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010. Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010.

¹⁴⁷ Nii on arvanud Tunne Kelam. Eluloointervjuu, lk 87.

¹⁴⁸ Ants Tomson on kinnitanud, et Soldatov andis materjalid talle üle 1974. aastal. (Intervjuu A. Tomsoniga 09.03.2010).

¹⁴⁹ J. Pihlau on eksikombel kirjutanud Šafarevitši eesnimeks Juri. J. Pihlau Eesti demokraatlik põrandaalune, nr 3, lk 88.

Soldatovi ja dissidentide jahenenud suhetest, läkitused ka vene teisitimõtlejateni. 1998. aastal üritas Jaak Pihlau sel teemal kõnelda Soldatoviga. Kuigi esialgu tõrjus Soldatov väiteid, et ta püüdis vene teisitimõtlejate kaudu materjale läände saata, parandas ta end, kuuldes Šafarevitši artiklist, väites, et memorandum ja kaaskiri võisid Moskvasse jõuda tema Leningradi tuttavate kaudu. Sellest lähtuvalt on Pihlau järeldanud, et Soldatov viis ise pöördumised Moskvasse, kus need aga toetust ei leidnud.¹⁵⁰ Kuigi Pihlau väide võib isegi paika pidada, jääb segaseks, miks Soldatov kategooriliselt eitas juhtunut, kinnitades, et andis mikrofilmid 1972. aastal üle kontaktisikule.

Praeguseks on teada, et Soldatovi kontaktisikuks oli Ants Tomson. Kuigi Soldatov on väitnud, et tema andis materjalid Tomsonile üle 1972. aastal, on viimane kinnitanud, et tema siis mikrofilme ei saanud.¹⁵¹ Tõenäolisemalt peab paika Tomsoni väide. Motiive, miks Soldatov üleandmisega viivitas, on asjaosalised välja toonud mitmeid. Peamise põhjusena on asjaosalised maininud Soldatovi kartust, et memorandumi sisuliste diskussioonide käigus oli põrandaalustesse liikumistesse mittekuulunud isikute, täpsemalt Tartu Riikliku Ülikooli Sotsioloogialabori, kaudu arutluses olnud teema ning asjaosaliste ring välja imunud ja sellest oli teadlik ka KGB. Seetõttu otsustas Soldatov omal algatusel oodata, kuni asi vaibub.¹⁵² Ka mäletab Kiirend ägedat sõnavahetust Artem Juskevitši ja Sergei Soldatovi vahel, kus esimene süüdistas teist EDL-i ja ERR-i tekstide liikumise tahtlikus tõkestamises. Samuti peeti asjaosaliste poolt ebaõigeks seda, et Soldatov oli teadlikult jätnud eksitava mulje, nagu oleks 1972. aastal materjalid teele saadetud, seetõttu ei otsitudki muid võimalusi nende läände toimetamiseks.¹⁵³ Võimalik, et pärast seda, kui Soldatov püüdis ebaõnnestunult vene dissidentide kaudu materjale sihtpunkti saata, hakkas ta otsima uusi kontakte ja sellest ka pöördumiste liikumise kaheaastane paigalseis. Seetõttu ei täitunud EDL-i ja ERR-i eesmärk toimetada pöördumised kiiremas korras adressaatideni.

Soldatovilt materjalid saanud Ants Tomson oli tollal seotud põrandaaluste baptistidega.¹⁵⁴ Tomson andis 1974. aasta suvel mikrofilmid ühele soomlannale, kes

¹⁵⁰ J. Pihlau. Eesti demokraatlik põrandaalune, nr 3, lk. 88.

¹⁵¹ Vestlus A. Tomsoniga 09.03.2010.

¹⁵² Mati Kiirend on kinnitanud, et sellist otsust poleks EDL-i juhtkond isegi kaalunud. Eesmärgiks oli materjalide võimalikult kiire maalt välja toimetamine. (E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010).

¹⁵³ E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010; Intervjuu K. Mätikuga 25.02.2010.

¹⁵⁴ Põrandaalune baptism hakkas edukalt toimima 1960. aastate lõpust. Tekkisid kontaktid välismaailmaga ning nende kanalite kaudu sai edukalt materjale läände toimetada ja vastupidi. Ants

need Helsingisse toimetas.¹⁵⁵ Seejärel edastati 1974. aasta lõpus memorandum ja kaaskiri Thomas Vagale.¹⁵⁶ T. Vaga sai filmirullil asuvad ingliskeelsed materjalid kätte ajal, mil ta oli tegemas kirikuõpetaja prooviaastat Stockholmi Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirikus.¹⁵⁷ Vaga pöördus toonase peapiiskopi Konrad Veemi poole, küsides nõu, kuidas dokumente ametlikult ÜRO-le ning erinevatele meediakanalitele edastada. Veemi vahendusel kontakteerus Vaga Stockholmis asuva Eesti Komitee büroo juhataja Endel Kreppiga, kellele ta andis üle paberkandjal materjalid. Seejärel edastas Eesti Komitee 1975. aasta alguseks memorandumid ja kaaskirja „Estonian Information Centre“ nime all ÜRO-le ning välispressile, nagu näiteks BBC-le, ajalehtedele „The New York Times“, „Daily Telegraph“, „Aftenposten“ jne.¹⁵⁸ Seega oli materjalide läände toimetamisel oluline roll põrandaalustel kristlastel, väliseestlastel ning nende organisatsioonidel ja ehkki pöördumised edastati adressaatidele kaks aastat loodetust hiljem, sai Soldatov talle pandud ülesandega siiski hakkama, sest materjalid jõudsid lõpuks avalikkuseni.

Seda, et mikrofilmid pöördumistega levisid mitmete kontaktide vahendusel, näitab tõsiasi, et juba 1974. aasta oktoobrikuu „Baltic Eventsis“¹⁵⁹ avaldati esmakordselt pöördumiste tekstid. Rein Taagepera, kes oli „Baltic Eventsi“ üheks toimetajaks ja levitajaks, on kinnitanud, et sai tekstid Vello Salolt 1974. aasta suvel Soomes Kuopios toimunud väliseestlaste Metsaülikooli ajal.¹⁶⁰ Millal ja kellelt sai tekstid enda valdusse Salo, viimane enam ei mäleta ja seda on ka hetkel raske kindlaks teha.¹⁶¹

Memorandumid ja kaaskirja liikumisjoone taastamise raskus asjaosaliste seletuste järgi näitab, millise hoolega püüti tegemistes järgida konspiratsiooni ehk täpsemalt põhimõtet, mille järgi iga isik oli kursis vaid enda tegemistega. Arusaadavalt toimetati

Tomsoni sõnavõtt 27. oktoobril 2000. aastal konverentsil Vastupanu Nõukogude okupatsioonile Eestis 1960.-80. aastatel. http://www.s-keskus.arhiiv.ee/27_10_00.htm (21.02.2010).

¹⁵⁵ Esiialgu plaaniti materjalid edastada isikule Porvoos, kes aga osutus alkoholilembuse tõttu ebakindlaks kontaktiks. (Intervjuu A. Tomsoniga 09.03.2010).

¹⁵⁶ Thomas Vaga suhtles aktiivselt põrandaaluste kristlastega, kellele ta aitas toimetada usklikku kirjandust ning kellelt ta võttis vastu mitmesuguseid petitsioone ja pöördumisi, mis olid peamiselt adresseeritud rahvusvahelistele organisatsioonidele. (E-kirjavahetus T. Vagaga 17.05.2010).

¹⁵⁷ Soldatov on süüdistanud materjalide liikumise takerdumises just Stockholmi Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku kantseleid. (S. Soldatov. Eesti saatuse keerdsõlmes, lk 79).

¹⁵⁸ E-kirjavahetus T. Vagaga 17.05.2010.

¹⁵⁹ Kuigi väljaanne oli dateeritud oktoobriga, oli number valmis juba 1974. aasta augustis.

¹⁶⁰ J. Pihalu. Eesti demokraatlik põrandaalune, nr 3, lk 89.

¹⁶¹ Samas on Salo vihjanud, et vastuseid võib leida välismaa arhiividest, peamiselt Leedust ning Itaaliast. (M. Kiirendi ja V. Salo e-kirjavahetus 14.05-15.05.2009; E-kirjavahetus M. Kiirendiga 09.04.2010).

memorandum ja kaaskiri Eestist välja suure saladuskatte all. Seda tõestab ka tõsiasi, et materjalide välismaale viijad – nn kuriirid¹⁶² – ei olnud enamasti teadlikud nende sisust.

Demokraatlikud liikumised olid Eestis esimesed põrandaalused rühmitused, mis pöördusid Eesti küsimuses maailma avalikkuse poole.¹⁶³ Memorandumi ja kaaskirja mõju avaldus nii siseriiklikul kui rahvusvahelisel tasandil. Kuigi ÜRO-s pöördumisi päevakorda ei võetud, tekitas see suurt elevust Välis-Eesti ringkondades. Läkitustega teadvustati siinse vastupanu olemasolus kahtlema hakanud väliseestlastele, et Eestis eksisteerib aktiivne opositsioon ning võõrvõimuga ei olda rahul. Samuti muutus pagulaskond lääneriikidele nõudmisi esitades senisest kindlamaks ning innukamaks.¹⁶⁴

Kanada väliseestlaste ajaleht „Meie Elu“ nimetas pöördumiste läände saatmist Eesti vabadusvõitluses uue peatüki avamiseks.¹⁶⁵ Kahtlemata mõjutasid läkitused ka siinset režiimivastast tegevust. Demokraatlikud liikumised juhatasid sisse 1970. aastate keskpaigas alanud avalike aktsioonide ajastu, mil läände hakati saatma üha sagedamini taolisi pöördumisi. Mitmed neist tehti koostöös Läti ja Leedu teisitimõtlejatega. Vähem kui kaks nädalat pärast demokraatide arreteerimisi 1974. aastal, saadeti ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile uus pöördumine – apell, milles paluti toetust demokraatide vabastamisel ning nõuti Nõukogude okupatsiooni lõpetamist ja omariikluse taastamist.¹⁶⁶ Loodetud abi ei saadud.

¹⁶² Sellist nimetust on kasutanud T. Vaga. E-kirjavahetus T. Vagaga 17.05.2010.

¹⁶³ V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 97.

¹⁶⁴ Eesti ajalugu VI, lk 332. Viktor Niitsoo on memorandumid ja kaaskirja läände jõudmise tulemuseks pidanud ka BATUN-i loomist. (V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 98). Kahtlemata elavdasid pöördumised BATUN-i tegevust ja pagulaste koostööd Balti küsimuse ülevõtmisel, kuid organisatsioon oli loodud juba 1966. aastal, seega enne demokraatlike liikumiste teket.

¹⁶⁵ Opositsioon okupeeritud Eestis. – Meie Elu 21.01.1977, lk 3.

¹⁶⁶ Eesti ajalugu VI, lk 333. Kirjanduses on viidatud, et apell oli koostatud ERR-i ja EDL-i vabadusse jäänud liikmete poolt. (Eesti ajalugu VI, lk 333; V. Niitsoo. Vastupanu 1955-1985, lk 95). Kalju Mätikult küsides, kes need isikud olid, ei osanud ta kedagi välja tuua. See on ka arusaadav, sest kogu EDL-i ja ERR-i liikmeskond oli vahistatud 13. detsembril 1974. aastal. Vaid Sergei Soldatov oli sellel hetkel veel vabaduses. Nii võib oletada, et apell koostati Soldatovi initsiatiivil. Intervjuu K. Mätikuga. 25.02.2010.

Kokkuvõte

Nõukogude Liidu üheks suurimaks siseriiklikuks probleemiks kujunes võitlus vastupanuliikumisega, mida ei suudetud lõplikult likvideerida kuni NL-i lagunemiseni. Kui vene teisitimõtlemine oli erinevate nõudmistega ja eesmärkidega, siis Eesti ning ülejäänud kahe Balti liiduvabariigi vastupanuliikujate peamiseks sihiks oli kodumaa iseseisvuse taastamine.

Esimesed põrandaalused demokraatlikud organisatsioonid alustasid Eestis tegutsemist pärast Praha kevade mahasurumist 1968. aastal. Sergei Soldatovi ja Artem Juskevitsi algatusel loodud Nõukogude Liidu Demokraatlikust Liikumisest (NLDL) kasvas välja kaks rühmitust: 1970. aastal Eesti Rahvusrinne (ERR) ja 1972. aastal Eesti Demokraatlik Liikumine (EDL). ERR-i liidriteks olid Kalju Mätik ning Arvo-Gunnar Varato ja EDL-i juhtideks Mati Kiirend ning Artem Juskevits. Pidades kinni konspiratsioonireeglitest, tegid mainitud organisatsioonid omavahel aktiivselt koostööd. Peamiselt valmisid ühistööna liikumiste programmid ning perioodilised väljaanded.

NLDL-i eesmärk oli ühendada kõiki Nõukogude Liidu teisitimõtlejaid. Organiseerimaks vastupanuliikumist, koostati NLDL-i taktikalised alused, milles pakuti välja konkreetsed tegevusjuhised režiimivastaseks võitluseks. Eesti Rahvusrinde ja Eesti Demokraatliku Liikumise programmides oli peamiseks teemaks omariikluse taastamine ja sellega seonduv. EDL vaatles Eesti küsimust aga laiemalt, lähtuvalt Nõukogude Liidu kontekstist.

1970. aastate alguseks oli ERR-i liige Arvo-Gunnar Varato rühmituste tegevusest eemaldunud. Ka olid maailmavaatelised erinevused viinud Soldatovi ja Juskevitsi suhete halvenemiseni. Omavahelistest lahkelistest hoolimata otsustati 1972. aasta kevadel – innustatuna lätlaste ja leedulaste pöördumistest lääne avalikkusele – Eesti küsimus viia rahvusvahelisele tasandile. Leiti, et tuleb kirjutada pöördumine ÜRO Peaassambleele, palumaks abi riigi iseseisvuse taastamisel. Soldatovilt, kes oli idee autoriks, tuli mõtte kaasata memorandumi koostamisse ka haritlasi väljastpoolt põrandaaluseid demokraatlikke liikumisi ja nii tehti. Läkituse teksti lõplikud valmistajad olid Tunne Kelam, Rein Einasto, Jüri Kivimäe, Elmar Ernits ja Kalju Mätik, kes oli koostajate hulgas ainus Tallinna demokraatide esindaja.

Sama aasta suvel otsustati Tunne Kelami algatusel läkitusele lisada kaaskiri, mis adresseeriti ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile ja valmis peamiselt Kelami ning Mätiku koostöös. Pöördumises tunti muret süveneva venestamise pärast ja sarnaselt memorandumile paluti abi Eesti omariikluse taastamisel. Kelam kontakteerus täiendava arvamuse saamiseks Tartu sotsioloogidega. Nende arutelude kaudu sai pöördumisest teadlikuks ka KGB, kes esialgu jäi passiivseks.

1972. aasta sügiseks olid tekstid valmis ja mõlemad pöördumised otsustati dateerida 24. oktoobriga, sest sellel kuupäeval oli jõustunud ÜRO põhikiri. Samuti otsustati läkitused varustada liikumiste templitega.

Kuna Sergei Soldatovil oli kõige enam kontakte välismaailmaga, usaldati pöördumiste läände saatmine talle. Prioriteediks seati memorandumi ja kaaskirja võimalikult kiire adressaatideni toimetamine. See siiski ei realiseerunud, sest läkitused jõudsid sihtpunkti kaks aastat pärast nende valmimist. Versioone, miks need alles siis kohale jõudsid, on mitmeid.

Soldatov on väitnud, et andis kontaktisikuks olnud Ants Tomsonile materjalid üle 1972. aastal. Soldatovi väite usaldusväarsuse seab kahtluse alla tema eitamine püüdlustest vene dissidentide kaudu materjale läände toimetada. Samas kinnitab inimõiguslase Igor Šafarevitši 1973. aastast pärinev artikkel, et dissidendid olid teadlikud Eesti teisitimõtlejate poolt koostatud pöördumistest. Ka on Soldatov materjalide mitteliikumises süüdistanud Stockholmi Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirikut. See aga ei tundu loogiline, sest kirikul puudus selleks põhjus.

Baptist Ants Tomson on kinnitanud, et tema pöördumisi 1972. aastal Soldatovilt ei saanud. Suure tõenäosusega peab paika Tomsoni versioon juhtunust, mille kohaselt andis Soldatov materjalid talle 1974. aastal. Kasutades olemasolevaid kontakte põrandaaluste kristlastega, toimetas Tomsoni kontaktisik mikrofilmid memorandumi ja kaaskirjaga Helsingisse, kust need liikusid edasi Stockholmi. Seal sai materjalid enda valdusse Stockholmi Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku õpetaja Thomas Vaga. Viimane andis paber kandjal pöördumised üle sealse Eesti Komitee juhile Endel Kreppile ning 1975. alguses toimetas Eesti Komitee memorandumi ja kaaskirja ÜRO-ni.

Läkituste kaheaastane paigalseis võis tuleneda sellest, et Soldatov, saamata vene dissidentidelt loodetud abi, pidi otsima uut usaldusväärset kontaktisikut, kelle kaudu

materjale läände saata. Kuigi pöördumised jõudsid sihtpunkti viivitusega, võib öelda, et Soldatov sai talle pandud ülesandega hakkama, sest materjalid jõudsid lõpuks avalikkuse ette.

Pöördumised olid tähelepanuväärsed, sest esmakordselt viidi Eesti omariikluse teema lääne üldsuseni ja kuigi ÜRO-s memorandumit ning kaaskirja ei arutatud, kujunes sellest olulisemaks aksiooni tähtsus väliseestlastele. Pagulaskond sai kinnitust rahva rahulolematusest ja Eestis eksisteerivast aktiivsest opositsioonist võõrvõimule. Ka muutusid välieestlased Eesti küsimuse ülevalhoidmisel senisest innukamaks. Samuti mõjutasid pöördumised siinset režiimivastast tegevust. Demokraatlikud liikumised tegid algust avalike aksioonidega, mis muutusid valdavaks alates 1970. aastate teisest poolest, mil läände hakati saatma üha sagedamini pöördumisi, mis nõudsid Eesti omariikluse taastamist. Ka hakati senisest enam tegema koostööd Läti ja Leedu teisitimõtlejatega.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

Riigiarhiiv (ERAF)

Fond 129 SM – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon

Fond 9608 – Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus ja Eesti Poliitvangide Hooldustoimkond

Publitseeritud allikad

Meie Elu. Toronto 1977

Kirjandus

Benatov, Joseph. Demystifying the Logic of Tamizdat: Philip Roth`s Anti-Spetacular Literary Politics. – Poetics Today, Vol. 30, NO. 1, Publish and Perish: Samizdat and Underground Cultural Practices in the Soviet Bloc (II) (Spring, 2009), pp 107-132.

Bergman, Jay. Meeting the Demands of Reason: The Life and Thought of Andrei Sakharov. Ithaca: Cornell University Press, 2009.

Bleiere, Daina jt. History of Latvia: the 20th Century. Riga: Jumava, 2006.

Brown, Archie. Kommunismi tõus ja langus. Tallinn: Varrak, 2011.

The Cambridge History of Russia. Volume III. The Twentieth Century. Edited by Ronald Grigor Suny. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005.

Hammer, Darrell P. Vladimir Osipov and the Veche Group (1971-1974): A Page from the History of Political Dissent. – Russian Review. Vol. 43, No. 4, Oct., 1984, pp. 355-375.

- Kaasik, Peeter, Piirimäe, Kaarel.** Avalik vastupanu ja Hirvepark. – Hirvepark 1987. 20. aastat kodanikualgatust, mis muutis Eesti lähiajalugu. Peatoim Tõnu Tannberg. Tartu: Greif, 2007, lk 10-19.
- Kasekamp, Andres.** History of the Baltic States. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Keep, John.** Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945-1991. Oxford; New York: Oxford University Press, 1995.
- Kelam, Tunne.** Eluloointervjuu: valik artikleid ja esinemisi. Tallinn: SE&JS, 1999.
- Kelam, Tunne.** Taotlused okupeeritud Eesti riikliku sõltumatus eest taastamiseks rahvusvahelise õiguse alusel (1972-1991). – Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei 10. aastapäeva konverentsi materjalid. Tallinn: Ortwil, 1999, lk 15-23.
- Kiaupa, Zigmantas.** The History of Lithuania. Vilnius: Baltų lankos, 2005.
- Kiirend, Mati.** ERSP – demokraatlike liikumiste järjepidevuse kandja. – ERSP aeg. Tallinn: MTÜ Magna Memoria, 2008, lk 25-39.
- Kiirend, Mati.** „Must kass“ 25 aastat hiljem. – Tuna 1999, nr 3, lk 38-41.
- Komarovi, Ann.** The Material Existence of Soviet Samizdat. – Slavic Review, Vol. 63, No. 3 (Autumn, 2004), pp. 597-618.
- Krieger, Joel.** The Oxford Companion to Politics of the World. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Kukk, Mare.** Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude Perioodil. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1991, 40, nr 3, lk 229-247.
- Küng, Andres.** A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940-1980. Cardiff: Boreas, 1980.
- Misiūnas, Romuald J., Taagepera, Rein.** Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn: Koolibri, 1997.
- Mätik, Kalju.** Kommentaar Eesti teisitimõtlejate poolt ÜRO Peaassambleele saadetud memorandumile. – Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei 10. aastapäeva konverentsi materjalid. Tallinn: Ortwil, 1999, lk 59-60.
- Niitsoo, Viktor.** Vastupanu 1955-1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

- Pesti, Arvo.** Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972-1987. Tallinn: Riigiarhiiv, 2009.
- Pihalu, Jaak.** Eesti demokraatlik pörandaalune ja kontaktid Läänega 1970-1985 II. – Tuna 2004, nr 3, lk 88-98.
- Plakans, Andrejs.** The Latvians: A Short History. Stanford: Hoover Institution Press, 1995.
- Raun, Mait.** Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne. Dokumenteeritud tagasivaade. – Akadeemia 2002, nr 6, lk 1131-1155.
- Raun, Mait.** Tallinna demokraatide pörandaalused ajakirjad 1971-1972. – Tuna 2002, nr 2, lk 66-72.
- Remeikis, Thomas.** Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945-1980. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.
- Rowley, David G.** Aleksandr Solzhenitsyn and Russian Nationalism. – Journal of Contemporary History. Vol. 32, No. 3, Jul. 1997, pp. 321-327.
- Sakwa, Richard.** The Rise and Fall of the Soviet Union 1917-1991. London; New York: Routledge, 1999.
- Scruton, Roger.** The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Service, Robert.** Seltsimehed: maailma kommunismi ajalugu. Tallinn: Varrak, 2010.
- Soldatov, Sergei.** Eesti saatuse keerdsõlmes. Tallinn: West-Ost Renaissance, 2002.
- Suny, Ronald Grigor.** The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States. New York; Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Tannberg, Tõnu.** Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel. – Akadeemia 2005, nr 3, lk 554-571.
- Yakushev, Alexei A.** The Samizdat Movement in the USSR: A Note on Spontaneity and Organization. – Russian Review, Vol. 34, No. 2 (Apr., 1975), pp. 186-193.

Internetimaterjalid

- Raun, Mait.** Eesti vabadusvõitleja Sergei Soldatov.
<http://raun.kongress.ee/07ajalugu/soldatov.html> (21.04.2010)

Tarvel, Enn. Ülevaade Eesti lähiajaloost 1939-1991.

<http://www.okupatsioon.ee/1940/koikfreimid.html> (10.03.2011)

Vastupanu Nõukogude okupatsioonile 1960.-80. aastatel.

27.10. 2000 konverentsi sõnavõttud.

http://www.s-keskus.arhiiv.ee/27_10_00.htm (21.04.2010)

MKFA

<http://www.mustkass.kongress.ee/> (04.05.2010)

Online Etymology Dictionary.

<http://www.etymonline.com/index.php?search=dissident&searchmode=none>
(27.04.2010).

Cambridge Dictionaries Online

<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/dissident> (10.03.2011)

Suulised allikad

Intervjuu Kalju Mätikuga 25.02.2010.

Intervjuu Ants Tomsoniga 09.03.2010.

E-kirjavahetus Mati Kiirendiga 09.04.2010.

E-kirjavahetus Thomas Vagaga 17.05.2010.

Summary

The Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front: appeals to the United Nations

One of the biggest internal challenges faced by Soviet Union was the battle against resistance movement, which was never liquidated until the dissolution of the Soviet Union. While the resistance movement in Russia had different goals, the main purpose of the resistance in Estonia and other Baltic union republics was regaining their independence.

First underground democratic organizations in Estonia were formed in 1968, after the clampdown of the Prague Spring. Initiated by Sergei Soldatov and Artem Juskevitch, the Democratic Movement of Soviet Union (DMSU) spawned two groupings: the Estonian National Front (ENF) in 1970 and the Estonian Democratic Movement (EDM) in 1972. The ENF was led by Kalju Mätik and Arvo-Gunnar Varato and the EDM by Mati Kiirend and Artem Juskevitch. Following the rules of conspiracy the groupings were actively collaborating. This cooperation resulted mainly in programmes for the movements and periodic publications. The aim of DMSU was to unite all the dissidents of the Soviet Union. The Estonian National Front and the Estonian Democratic Movement were mainly focused on restoring the independence of Estonia.

Inspired by the appeal of the Latvians and Lithuanians to Western public, it was decided in the spring of 1972 that Estonian problem should be brought to international attention. An appeal was set to be written to the General Assembly of the United Nations, as a plea for help for restoring the independence of the state. As an initiator of the plan, Soldatov suggested that intellectuals from outside the underground democratic movements should be included in preparation process of the memorandum as well. Final version of the appeal was compiled by Tunne Kelam, Rein Einasto, Jüri Kivimäe, Elmar Ernits and Kalju Mätik, who was the only representative of the democrats of Tallinn among the compilers.

On the initiative of Tunne Kelam, a letter was attached to the appeal in summer 1972. The letter was addressed to Kurt Waldheim, the Secretary-General of the UN and

was mostly devised in collaboration between Kelam and Mätik. Concern about Russification was expressed in the appeal, and, as in the memorandum, help in restoring the independence of Estonia was sought.

By autumn of 1972, final versions of both the memorandum and the letter were ready. It was decided to date both appeals with the 24th of October, the day that the United Nations Charter entered into force.

Having the most connections with outside world, it was Sergei Soldatov who was assigned with the task of transmitting the English translations of the appeals to the west. Transferring both the memorandum and the letter to their recipients as fast as possible was set to be the top priority. It did not happen, however, as the appeals reached their destinations two years after they were devised. There are multiple explanations for this.

Ants Tomson's account of the story is probably the most accurate. According to Tomson, Soldatov gave the appeals to him in 1974. Using his connections with underground Christians, Tomson then sent the microfilms of memorandum and letter to Helsinki, after which they were transferred to Stockholm, where they came into the possession of Thomas Vaga, the pastor of Estonian Evangelical Lutheran Church in Stockholm. Vaga gave the appeals to Endel Krepp, the head of Estonian Committee in Stockholm, and in the beginning of 1975 the Committee transferred the memorandum and the letter to the UN.

The two-year delay might have occurred because Soldatov could not get the expected help from Russian dissidents and, therefore, had to search for a new reliable contact person to help him transmit the materials to west. Although the transmission was delayed, Soldatov's actions can still be considered successful, as the materials were finally brought to public.

The appeals were influential in both international and internal level. For the first time in history, the problem of Estonia was brought to the attention of general western public. Even though the memorandum and the cover letter were never discussed in the UN, the importance of this action for Estonians in exile was more significant. The discontent of the people and active opposition to the foreign oppressors was confirmed.

The appeals had an impact on the activities of the opposition in Estonia as well. The democratic movements gave a start to series of public actions, which became

prevalent in mid-1970's, when more appeals on restoring the independence of Estonia were sent to west. In addition to that, collaboration with Latvian and Lithuanian dissidents was on the rise.

Lisad

Lisa 1

ERR-i ja EDL-i memorandum ÜRO Peassambleele.¹⁶⁷

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne esitavad Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peassambleele järgmise MEMORANDUMI eesti rahva saatuse kohta.

Lähtudes sellest,

- et eri rahvuste olemasolu on inimkonna rikkuseks;
- et rahvuslike kultuuride vägivaldne nivelleerimine ja assimileerimine vaesestab inimkonda;
- et rahvuse ja tema kultuuri säilumise põhitingimusi on riiklik iseseisvus;
- et maailma viimaste aastakümnete arengu põhilisi jooni on sõltumatute rahvusriikide – ÜRO liikmete – teke ja nende arvuline kasv;
- et vastavalt Rahvusvahelisele paktile majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste kohta (art.1), Koloniaalmaadele ja -rahvastele iseseisvuse andmise deklaratsioonile (punkt 2) jt. analoogilistele ÜRO dokumentidele on kõigil rahvastel enesemääramisõigus, mille põhjal nad vabalt määravad oma poliitilise staatuse ja teostavad oma majanduslikku, sotsiaalset ja kultuurilist arengut;
- et vastavalt inimõiguste ülddeklaratsioonile (art. 21, punkt 3) peab valitsuse võimu aluseks olema rahva tahe, mis peab väljenduma perioodilistes ja võltsimata valimistes ja ... vormides, mis tagavad hääletamise vabaduse;
- et Eesti, endine rahvusvaheliselt tunnustatud sõltumatu riik ja Rahvasteliidu liige aastast 1921, on, nagu teisedki Balti riigid 1940.a. oma riiklikust sõltumatusest vägivaldselt ilma jäetud ning asetatud koloniaalse territooriumi seisundisse;
- et selle seisundi ja Nõukogude valitsuse poliitika tulemusena, mille eesmärgiks on kõigi Nõukogude territooriumitel elavate rahvaste assimileerimine nõukogude rahvaks, kus juhtivat osa etendaksid venelased, on tekkinud tõsine oht eesti rahva edasisele rahvuslikule, poliitilisele, kultuurilisele ja vaimsele eksistentsile;

¹⁶⁷ Läbiotsimiste käigus Mati Kiirendilt konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 21, l 87.

- et Atlandi hartale alla kirjutanud riigid (kaasa arvatud Nõukogude liit) kohustusid (art. 3) soodustama suveräänsetest õigustest ja omavalitsusest ilma jäetud rahvaste õiguste ja omavalitsuse taastamist;
- et eelpoolmainitud kohustusi pole täidetud ainult kolme Balti riigi suhtes, kaasa arvatud Eesti;
- et koloniaalrežiimi tingimustes pole eesti rahva osas tagatud inimõiguste ülddeklaratsiooni art. 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 (1), 18, 19, 20, 21, 26 (2), 27 (2), Rahvusvahelise pakti majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste kohta art. 1, 8 (ld), 13 (3), 15 (3) ning Rahvusvahelise pakti kodaniku- ja poliitiliste õiguste kohta art. 6, 7, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 19, 21, 22 täitmine.

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne NÕUAVAD:

1. Eesti riikliku sõltumatus taastamist Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahelise Tartu rahuga 1920. a. kindlaks määratud piirides;
2. Eesti kui endise Rahvasteliidu liikme vastuvõtmist Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liikmeks.

Selleks Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvarinne peavad vajalikuks:

1. likvideerida olemasolev koloniaalne haldusaparaat, mis ei vasta inimõiguste ülddeklaratsiooni art. 21 punkt 3 nõudele, sõltub ainuüksi Nõukogude keskvalitsusest ning on selle suurriiklike šovinistlike taotluste tööriist;
2. likvideerida Eesti territooriumil asuvad Nõukogude sõjaväebaasid ja viia Eestist välja kõik Nõukogude sõjaväed. (kes olid paigutatud sinna vastavalt 1939. a. Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud lepingule ainult 10 aastaks; leping aegus 1949. a.);
3. kuni rahvuslike riigivõimuorganite moodustamiseni vabade demokraatlike valimise teel kehtestada Eesti territooriumil ajutine ÜRO haldus ja tuua Eestisse sisse ÜRO väed;
4. anda ÜRO haldusperioodil võimalus Eestisse tagasipöördumiseks kõigile Eestist vägivaldselt deporteeritud (sealhulgas poliitilistel põhjustel vangistatud) või omal tahtel lahkunud eesti rahvusest isikutel, samuti neile, kes kuulusid Eesti kodakondsusesse ja nende järeltulijatele;

5. taastada normaalne poliitiline elu ja luua tingimused tõeliselt vabadeks demokraatlikeks valimisteks (ÜRO vaatlejate järelvalve all), et moodustada eesti rahva esindusorgan – Asutav Kogu.

Asutava Kogu valimistest võivad osa võtta kõik poliitilised parteid ja rühmitused, kes austavad demokraatia põhimõtteid ja rahvaste õigust riiklikule sõltumatusele;

Asutava Kogu valimiste on hääleõigus kõigil neil vähemalt 18.a. vanustel isikutel, kes olid (või kellel vähemalt üks vanematest oli) Eesti Vabariigi kodanik või kes on Eesti territooriumil sündinud.

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne on veendunud, et ainult eespooltoodud kaalutluste ja nõuete elluviimine võimaldab ÜRO-l kõrvalekaldumatult täita kohustusi, mis tal lasuvad vastavalt Koloniaalmaadele ja -rahvastele iseseisvuse andmise deklaratsiooni art. 1, 2, 4, 5, Rahvusvahelise pakti kodanike- ja poliitiliste õiguste kohta art. 1 punkt 3 ning ÜRO Põhikirja art. 103, 104 ja 105.

Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne nõuavad ÜRO-lt efektiivsete abinõude tarvituselevõttu, et likvideerida Eesti kõlbetu, ebainimlik ja ebaseaduslik Nõukogude koloniaalvõim ja sundida Nõukogude Liitu mitte tegema takistusi eesti rahva seaduslike õiguste ja rahvusliku suveräänsuse taastamisele.

Eestlased ei nõustu kunagi oma isamaa koloniaalse staatusega.

Praegu, kus isegi maailmas kõige väiksemate rahvaste õigust rahvuslikule sõltumatusele tunnustatakse, ootab eesti rahvas Ühinenud Rahvaste Organisatsioonilt kiiret ja tõelist abi.

Tallinnas 24. oktoobril 1972. a.

Eesti Demokraatlik Liikumine Eesti Rahvusrinne

Lisa 2

Kaaskiri EDL-i ja ERR-i memorandumile.¹⁶⁸

ÜHINENUD RAHVASTE ORGANISATSIOONI PEASEKRETÄRILE HR. KURT WALDHEIMILE

Teie Ekstsellents!

Eesti Rahvusrinne ja Eesti Demokraatlik Liikumine saadavad Teile Memorandumi, mis taotleb iseseisva Eesti riigi taastamist ÜRO abiga ning Eesti vastuvõtmist ÜRO liikmeks. Seda tehes juhindume me asjaolust, et kolm Balti riiki (nende seas Eesti) olid ainsad riigid – endised Rahvasteliidu liikmed – kelle suhtes pärast Teist maailmasõda pole rakendatud Atlandi harta artiklit nr. 3, mis käsitleb suveräänsete õiguste ja omavalitsuse tagastamist rahvastele, kes on nendest vägivaldselt ilma jäetud. Me juhime Teie tähelepanu üldtuntud faktile, et Balti riikide saatus otsustati 1939-1940. a. mitte nende riikide rahvaste poolt, vaid kahe imperialistliku riigi vahelise salajase sobinguga, millega viimased määrasid kindlaks vastastikused mõjusfäärid oma väiksemate naabrite arvel. Kõiki järgnevaid sündmusi kolmes Balti riigis (kaasa arvatud 1940. a. valimiskomöödia, mille alusel Eesti “võeti vastu” Nõukogude Liitu) tuleb vaadelda katsetena anda viisakam ja seaduslikum kuju aktsioonile, mis tegelikult kujutas endast väikeriikide annekteerimist suurriigi poolt, mis viidi läbi sõjalise okupatsiooni tingimustes, toorest jõudu kasutades.

Maailma demokraatlikud riigid pole seda anneksiooni kunagi tunnustanud. Selle anneksiooni tulemusena minetas eesti rahvas võimaluse kujundada vabalt oma saatust oma rahvuslikes huvides ja olla esindatud maailma rahvaste ühenduses.

Lisaks poliitilise sõltumatus kaotusele on järkjärgult tekkinud tõsine oht eesti rahva kui sellise olemasolule: perspektiiv assimileeruda venelaste seas, kes asuvad takistamatult ja üha suuremal arvul Eesti territooriumile; assimileerumine, mida planeerib Nõukogude valitsus.

¹⁶⁸ Läbiotsimiste käigus Kalju Mätikult konfiskeeritud materjalid. ERAF f 129 SM, n 1, s 29 079, k 40, l 50-55.

Järgnevad tabelid näitavad Eestis elavate mitmesuguste rahvuste vahelise proportsioonide muutusi:

Tabel 1:

Aasta	Elanike üldarv, tuhandetes	Eestlasi		Venelasi **		Teisi rahvusi, tuhandetes	Kõiki mitteeestlasi	
		tuh.	%	tuh.	%		tuh.	%
1934**	1064	980	92,1	60	5,6	24	84	7,3
1959	1197	893	74,6	267	22,3	37	304	25,4
1970	1396	925	68,2	381	28,1	49***	430	31,8
Juurde- kasv 1934- 70	+292	-53	-5,6	+321	+436	+25	+346	+312

Märkused:

**koos ukrainlaste ja valgevenelastega;*

***välja arvatud piirkonnad Narva ja Petseri lähedal, mis on asustatud peamiselt venelastega ja mis pärast Teist maailmasõda liideti VNFSV-ga ;*

****praegu peamiselt venestunud*

Tabel 2. Elanikkonna juurdekasv aastatel 1951-1970 (tuhandetes).

Aasta	Üldine juurdekasv	Loomulik juurdekasv	Immigrandid teistest liiduvabariikidest	Keskmine igaastane juurdekasv
1951-70	270,1	124,1	146,0	13,5
1951-55	58,5	30,5	28,0	11,7
1956-60	59,7	34,2	25,5	11,9
1961-65	75,1	32,0	43,1	15,0
1966-70	76,8	27,4	4,4	15,4
1970	19,0	6,4	12,6	19,0

Märkus: andmed sõjajärgse perioodi kohta on võetud statistilisest aastaraamatust "Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal.", Tallinn, 1971

Nagu tabel nr. 2 näitab, on immigratsioon teistest liiduvabariikidest (peamiselt Vene Föderatsioonist) viimase aastakümne jooksul tunduvalt suurenenud. Üldisest juurdekasvust ajavahemikus 1961-1970 (152 000) moodustab mehaaniline juurdekasv

92 000, s.o. 61%. Samal ajal langeb oluline osa loomulikust juurdekasvust kohaliku vene rahvusest elanikkonna arvele.

Ametlikult õigustatakse vene immigrantide sissevoolu tööjõu vajadusega kiirelt areneva tööstuse jaoks. Tegelikult on aga tööstuse majanduslikult põhjendamatu forsseerimine katteks venestamisele. Ajavahemikul 1940-70 suurenes Nõukogude Liidu tööstuse kogutoodang 1180 %. Eesti oma 2779 %, tööstustoodang Eestis on suurenenud 11.7 % võrra aastas, töövõljalikus ainult 7.6 %. Vahe täidetakse vene immigrantide arvel, kes saavad mitmesuguseid soodustusi kohaliku elanikkonna arvel, näiteks odavaid kommunaalkortereid väljaspool järjekorda. Samal ajal enamus eestlasi on sunnitud ehitama niinimetatud kooperatiivkortereid omal kulul. Venelased on koondunud peamiselt suurtesse linnadesse ja suurtesse tehastesse, mis alluvad otseselt Moskvale ja millel ei ole midagi ühist Eesti majanduse ja vajadustega.

Teie Ekstsellents, me teame, et Teie kodumaa anekteeeriti vägivaldselt tema suure naabri poolt peaaegu samaaegselt Eestiga. Teie maale tuli kasuks demokraatlike maade võit Teises maailmasõjas. Tänu sellele faktile taastati tema iseseisvus ja Teie olete oma maa esindajana maailma suurima organisatsiooni peasekretär. Meie maa pole kaotatud rahvuslikku sõltumatust seniajani tagasi saanud ja kui meie esindajad (Saksa ja Nõukogude okupatsiooni vaheajal 1944.a. septembris) moodustasid Eesti rahvusliku valitsuse, kes taotles Atlandi Harta kolmanda artikli ellurakendamist, nad arreteeriti Nõukogude võimude poolt ja saadeti Venemaa sunnitöölaagritesse. Sellest ajast peale on poliitiline tegevusväli avatud poolvenestunud koloniaalbürokraatiale. Neil isehakanud "rahva parematel poegadel" pole mingit õigust rääkida Eesti rahva nimel. Tegelikult pole neid valinud rahvas, vaid nad on määratud oma kohtadele Nõukogude koloniaaladministratsiooni poolt. Selliseid kollaboratsiooniste esineb kõigi alistatud rahvaste seas, nagu neid esines ka Austrias Saksa okupatsiooni ajal. Samal ajal on eesti rahva enamus nii ära hirmutatud ja mäletab nii hästi Stalini aegade veriseid arveteõidusi, et ta peab mistahes rahulolematuse avaldamist samaväärseks enesetapmisega.

Te võite küsida: Kas on mõtet tülitada ÜRO-d selliste vanade probleemidega praegusel ajal, mil see ülemaailmne organisatsioon on ülekoormatud palju pakilisemate

küsimustega? Osa inimesi läänes võivad samuti küsida: Käesoleval momendil ei toimu teie otsest assimileerimist, te ei nälg, te olete majanduslikult suhteliselt heal jäljel, mõningaid teie hulgast lubatakse külastada lääneriike, teil on oma rahvuslik kultuur jne. Mis te siis väidate, et teie olukord on halb?

Me vastame: kord juba tunnustatud eksistentsi ja sõltumatuse küsimus ei saa vananeda – ta on lihtsalt kaua viibinud ja seetõttu eriti aktuaalne. Kui ta ei kerkinud esile vahetult pärast Teist maailmasõda (Potsdami konverentsil), siis oli see tingitud asjaolust, et antud juhul agressor oli ise sattunud oma endise partneri kallaletungi tõttu demokraatlike riikide leeri. Need riigid ei tõstatanud tema endiste anneksioonide delikaatset probleemi, lootes tõenäoliselt saavutada temaga kokkulepet pakilisemates ja tähtsamates küsimustes. Nii nad praktiliselt ignoreerisid kolme Balti riigi saatust. See lepituspoliitika uus väljaanne, see naiivne usk ühe totalitaarse riigi heasse tahtesse ja usaldusväärsusse tõi kaasa uusi anneksioone Euroopa idaosas, agressiooni Koreas jne.

Miks me ei saa siis nõustuda seisukohaga, mille kohaselt meie praegune olukord on suhteliselt talutav?

Me ei saa sellega nõustuda,

sest eksisteerimine ilma igasuguse reaalse tulevikugarantiita, vene kolonisaatorite pidevalt suureneva sissevoolu olukorras, on halvem kui täielik olematus;

sest vabadused ja õigused, mida paberi peal silmakirjalikult välja kuulutatakse, kuid tegelikkuses kunagi ei rakendata, on halvemad kui vabaduse täielik puudumine;

sest avalikul kolonialismil on kalduvus muuta inimesi orjadeks või vabadusvõitlejateks, kuid maskeeritud kolonialismi, pseudovabaduste ja kahekeelsuse süsteem sünnitab ainult vaimseid vördjaid ja silmakirjatsejaid, inimesi, isegi oma südames kardavad teatud tõdedele mõelda ja neist järeldusi teha (julgeolek kuuleb!), või kes on harjunud mõtlema üht ja rääkima teist.

Säärane kahekeelsuse, alalise hirmutamise ja rõhumise süsteem, igasuguste garantiide puudumise üksikisiku julgeoleku ja rahvuse tuleviku osas, otseste või kaudsete valede, ühekülgsse ja moonutatud informatsiooni süsteem, vaimse ja poliitilise vabaduse,

igasuguse tõelise alternatiivi ja vastutustunde puudumine püüab moonutada rahva teadvust sellisel määral, et ta harjub nägema ebaloomulikus loomulikku, vales tõde, diktatuuris ja terroris demokraatia kõrgeimat vormi ning on lõppkokkuvõttes valmis vastupanuta ühte sulama “suure vene rahvaga” niinimetatud nõukogude rahvuse teooria sildi all.

Käesolevas olukorras on eesti rahvale jäänud ainult kaks alternatiivi:

1. kui ta ei pane vastu, võimaldataks tal venestuda aeglaselt ja järkjärgult;
2. kui ta aga osutab aktiivset vastupanu, siis õiendatakse kogu rahvaga kiirelt ja julmalt arved; intelligents ja rahva muu aktiivsem osa vangistatakse ja küüditatakse, ülejäänud elanikkond allutatakse intensiivsele venestamisele ja repressioonidele.

Tuleb arvestada ka asjaolu, et Nõukogude koloniaalvalitsejad saavad tunda oma ebaseaduslikult ja ebaõiglaselt hõlvatud valdustes kindlalt ja julgelt alles siis, kui kogu mittevene elanikkond on venestatud.

Me tahaksime juhtida Teie tähelepanu asjaolule, et demokraatlike valitsusvormide, sõjalise okupatsiooni ja vaimse vabaduse mahasurumise, rahvusliku kultuuri allutamist kommunistlikule ja propagandale, sõltumatu mõtlemise ja tegutsemise puudumist, südametunnistusevabaduse puudumist ei ole võimalik hüvitada mõningase edasimineku demonstreerimisega majanduses ja elatustasemes, mis on siiski vähene, ühekülgne ja propaganda poolt üles paisutatud, eriti kui võrrelda seda naabermaa Soome omaga.

Me tahaksime samuti juhtida Teie tähelepanu asjaolule, et iga tähtsama administratiivse, teadusliku või kultuurialase ametikoha hinnaks, iga välisreisi (mis sõltub kommunistliku partei kohaliku organisatsiooni soovitusel) hinnaks on faktiliselt intellektuaalne ja moraalne enesesalgamine.

ÜRO aitas saavutada rahvuslikku sõltumatust paljudel rahvastel, kellel kunagi pole olnud sellist sõltumatust tänapäeva mõistes. Tunnustatakse isegi kõige väiksemate rahvaste ja territooriumite õigust olla sõltumatud riigid. 29. augustil 1972.a. ÜRO tunnistas Puertoriiko territooriumiks, millel on võõrandamatu õigus ja sõltumatusele,

hoolimata asjaolust, et puertoriiklastel on mitmel korral olnud võimalus vabalt väljendada oma tahet, võimalus, mida eestlastel pole kunagi olnud nõukogude koloniaalrežiimi tingimustes.

Meie arvates on ÜRO-l palju suurem vastutus kolme Balti riigi suhtes, kellel on rahvusvaheliselt tunnustatud rahvusliku sõltumatuse pretsedent ja see minetanud sõltumatuse mitte oma süü tõttu.

Vahetult enne Teise maailmasõja lõppu ja enne Potsdami konverentsi algust kirjutas üks autor:

"... Eesti, Läti ja Leedu ajalugu seab homsetele rahutegijatele küsimuse: kas nad kavatsesid aktsepteerida mineviku õppetundi ja anda neile väikestele riikidele tagasi nende õigustatud sõltumatus, nii et Baltikumi rahvad võiksid uuesti olla vabade rahvaste ühenduses, andes, nagu varemgi oma panuse Euroopa rahu ja progressi üritusse? Selles seisab BALTI KÜSIMUS. Kui sellele ei anta õiget vastust, siis homsed rahutegijad petavad meid."

Praegusel momendil esitame me küsimuse: kas tänapäeva rahutegijad kavatsesid Balti rahvaid veel kord petta?

See on küsimus, millele me ootame maailma rahvaste ühenduselt vastust.

Tallinnas, 24. oktoobril 1972. a.

Eesti Demokraatlik Liikumine Eesti Rahvusrinne